

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA HISTORIJU

ULOGA SUBNOR-a U OBILJEŽAVANJU
NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

TOKOM 1970-ih GODINA

(završni magistarski rad)

Kandidat: Ajdin Muhedinović, BA Mentor: doc. dr. Amir Duranović

Sarajevo, 2018.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR)	7
3. Djelovanje SUBNOR-a pri obilježavanju NOR-a do kraja 1960-ih godina	10
3.1 Osnovna obilježja kulture sjećanja u SFRJ	10
3.2 SUBNOR i obilježavanje NOR-a do kraja 1960-ih godina	14
4. Bosanskohercegovački društveno-politički kontekst 1970-ih godina	25
4.1 Unutarpartijski sukobi	25
4.2 Pokušaji revizije ratne prošlosti	29
5. SUBNOR i obilježavanje NOR-a tokom 1970-ih godina	33
5.1 Obilježavanje Bitke na Sutjesci tokom 1970-ih godina	49
6. Zaključak	55
7. Bibliografija:	57
7.1 Neobjavljeni izvori:	57
7.2 Objavljeni izvori:	57
7.3 Štampa	57
7.4 Literatura	57
7.5 Internet-stranice	61
7.6 Film	61

1. Uvod

Predmet istraživanja u ovome radu je mjesto i uloga Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) pri obilježavanju Narodnooslobodilačkog rata (NOR) tokom 1970-ih godina u odnosu na društveno-političke promjene koje se vezuju za značajne ličnosti – učesnike ili za različite interpretacije Narodnooslobodilačkog rata u javnom prostoru i nauci. Iako je u naslovu teme data jasna vremenska odrednica, u radu će se pratiti djelovanje organizacije boraca na obilježavanju i proslavljanju događaja iz NOR-a, od formiranja ove organizacije do kraja 1970-ih godina. Takav pristup uzet je zbog lakšeg poređenja, uočavanja i prezentiranja promjena koje nastaju u radu Saveza boraca usljed društveno-političkog konteksta 1970-ih godina. Također, društveno-politički kontekst razmatra se samo na prostoru Bosne i Hercegovine, jer je fokus istraživanja na obilježavanju onih događaja NOR-a koji su bliže vezani za bosanskohercegovačko ratno iskustvo. Ukoliko je postojala potreba da se promjene pri obilježavanju nekih događaja objasne društveno-političkim kontekstom koji nije vezan za Bosnu i Hercegovinu, to je urađeno na konkretnim mjestima gdje je bilo potrebno. Ono što je još važno napomenuti jeste da se u radu Savez boraca posmatra kao jedinstvena organizacija, čije je funkcioniranje međusobno povezano na prostoru cijele Jugoslavije.

Prvobitno je rad trebao biti rezultat istraživanja primarne arhivske građe koja je nastajala unutar Saveza udruženja boraca i koja se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine. Međutim, objektivne okolnosti učinile su dostupnim samo manji dio te građe. Stoga je istraživanje usmjereno na onaj dio građe Saveza udruženja boraca koja je objavljena u štampi, gdje primarno mjesto zauzimaju listovi SUBNOR-a „Crvena zvezda“ i „Četvrti juli“. Ovi listovi nude izvode, a ponekad i kompletne izvještaje sa saveznih i republičkih sjednica Saveza udruženja boraca. U njima su predstavljene sve aktivnosti koje su ulazile u domen interesiranja Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata i sve ono što je bilo vezano za boračku populaciju, jer su ovi listovi bili namijenjeni prvenstveno njoj. Prema tome, smatra se da ovi listovi mogu biti od velike koristi usljed nedostupnosti primarne izvorne građe. Od velike pomoći bila je građa Arhiva Jugoslavije, tačnije fonda SUBNOR Jugoslavije, koju mi je ustupio dr. Amir Duranović. Ova izvorna građa sastoji se od različitih dokumenata, programa i planova rada, informacija, zaključaka i izvještaja koji predstavljaju vrlo zahvalan oblik izvorne građe, jer često nude pojednostavljene ili

konkretizirane uvide u određene probleme o kojima se raspravljalo u SUBNOR-u. Također, u izvornoj građi nalaze se i stenografske bilješke i zapisnici sjednica Saveznog odbora SUBNOR-a ili Komisije za njegovanje tradicija NOR-a. To su obimni dokumenti koji suštinski predstavljaju transkripte diskusija koje su vodili članovi Odbora i Komisije raspravljajući o određenim aktuelnim temama, dajući pri tome vrlo zanimljive informacije o funkcioniranju i odnosu u SUBNOR-u kao organizaciji.

Bitno je spomenuti da je u radu od štampe, kao izvora, korišten i list „Oslobođenje“. List je korišten za neke opće informacije i nema ulogu kakvu su imali prethodno spomenuti listovi „Četvrti juli“ i „Crvena zvezda“. Ipak, u kombinaciji s ostalom izvornom građom, koristio je kao vrijedan izvor informacija, jer je, po svojoj ulozi i mjestu u tadašnjoj štampi, „Oslobođenje“ neizostavan izvor informacija. Posebnu ulogu imalo je u praćenju političkih sukoba koji su predstavljeni u četvrtom poglavlju.

Rad je podijeljen na četiri poglavlja. Prvo i najkraće poglavlje nosi naziv „Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR)“, a u njemu se suštinski samo predstavlja organizacija boraca, njen nastanak, organiziranost i područja djelovanja.

Drugo poglavlje naslovljeno je „Djelovanje SUBNOR-a pri obilježavanju NOR-a do kraja 1960-ih godina“. Navedeno poglavlje podijeljeno je na dva manja potpoglavlja, gdje su u prvom prikazane osnovne karakteristike kulture sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji, njeno kreiranje i osnovne crte. Zatim je u nastavku predstavljena metodologija rada Saveza udruženja boraca na pitanju obilježavanja Narodnooslobodilačkog rata do konca 1960-ih godina, gdje se govori o načinima obilježavanja i proslavljanju NOR-a.

U trećem poglavlju naslovljenom „Bosanskohercegovački društveno-politički kontekst 1970-ih godina“ osnovni cilj je bio detektirati najznačajnije društveno-političke promjene početkom 1970-ih godina u kojima su učesnici bili istaknuti borci ili rukovodioci unutar Saveza udruženja boraca. Poglavlje je stoga podijeljeno na dva kraća potpoglavlja, gdje je u prvom fokus na političkim sukobima, poput onih Čede Kapora, Osmana Karabegovića i Avde Hume, a u drugom na pokušajima revizije ratne prošlosti, gdje se govori o interpretacijama Pašage Mandžića i dr. Rasima H urema o događajima iz NOR-a.

Posljednje poglavlje nosi naziv „SUBNOR i obilježavanje NOR-a tokom 1970-ih godina“. U njemu je, na osnovu prezentiranog sadržaja o radu Saveza udruženja boraca u drugom poglavlju i društveno-političkog konteksta u trećem poglavlju, predstavljen rad organizacije tokom 1970-ih godina tako što je pokazano da li se i na koji način konkretno mijenja odnos SUBNOR-a prema njegovanju tradicija Narodnooslobodilačkog rata. U navedenom poglavlju se govori o gradnji spomenika tokom 1970-ih godina, odnosu SUBNOR-a i Saveza omladine te proslavama značajnih događaja iz NOR-a. Kao posebno potpoglavlje izdvojeno je obilježavanje Bitke na Sutjesci, jer se ono izdvaja i po političkom značaju i po trudu koji je organizacija boraca ulagala u obilježavanje ove bitke u odnosu na druge događaje NOR-a.

Rad organizacije boraca još nije dovoljno istražen, a većina do sada obavljenih istraživanja vezuje se za njenu ulogu u kreiranju i provođenju službenog sjećanja. Za ovaj rad od posebnog značaja bila je knjiga Heike Karge *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*.¹ Ova studija u potpunosti je posvećena Savezu udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata i sjećanju na rat u Jugoslaviji. Za nas predstavlja studiju koja je do sada najbolje istražila i predstavila ulogu i aktivnosti Saveza udruženja boraca kao organizacije. Bitno mjesto zauzima knjiga Amre Čusto *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. – komparativna analiza*.² Iako je djelo Amre Čusto prostorno jako ograničeno i fokusirano isključivo na spomenike knjiga, ipak prepoznaje SUBNOR kao najvažniju društveno-političku organizaciju kada je u pitanju njegovanje ratnih i revolucionarnih tradicija u Jugoslaviji. Vrijedno spomena je i djelo *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*.³ koje je proizašlo iz rada autorice Olge Manojlović-Pintar. Ovo djelo, kao i prethodno, vezano je za spomeničku baštinu u Srbiji i time doprinosi posmatranju rada Saveza udruženja boraca van granica Bosne i Hercegovine. Za bolje razumijevanje organizacije i funkcioniranja Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata veliki značaj imala je monografija *Borci NOR Jugoslavije i njihova organizacija*, čiji je autor Iko Mirković koji je bio generalni sekretar organizacije boraca početkom 1970-ih godina.⁴ Potrebno je spomenuti i članak Maxa Bergholza „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965.

¹ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*. Drugo izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek.

² Čusto, A. (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. – komparativna analiza*. Sarajevo: Institut za istoriju.

³ Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*. Čigoja, Beograd.

⁴ Mirković, I. (1987). *Borci NOR Jugoslavije i njihova organizacija*. Četvrti juli. Beograd.

godine“, koji donosi bitne informacije o SUBNOR-u, ali govori i o odnosu društva prema radu ove organizacije.⁵ Za predstavljanje društveno-političkog konteksta ključni su bili radovi Husnije Kamberovića, Šaćira Filandre i Tomislava Iška.⁶

⁵ Bergholz, M. (2006). „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine“ u: H. Kamberović, ur., *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine, prvo izdanje*. Sarajevo: Institut za istoriju.

⁶ Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX st.* Sarajevo: Sejtarija; Išek, T. (2006). Slučaj Pašage Mandžića paradigma težine traganja za povijesnom istinom, u: H. Kamberović, ur., *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, prvo izdanje. Sarajevo: Institut za istoriju; Kamberović, H. (2006). Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini, u: H. Kamberović, ur., *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, prvo izdanje. Sarajevo: Institut za istoriju; Kamberović, H. (2011). *Hod po trnju*. Sarajevo: Institut za istoriju.

2. Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR)

Procesom centralizacije državne uprave u Jugoslaviji, nakon Drugog svjetskog rata, u određenom momentu javila se potreba za uspostavljanjem službene politike sjećanja. Osnove službenog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji bile su građene na propagiranju bratstva i jedinstva naroda i na izgradnji mita o moralnosti učesnika Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP).⁷ U službenom, javnom sjećanju, najčešće je dominantna perspektiva pobjednika, pa je tako bilo i u slučaju jugoslavenskog službenog sjećanja.⁸ Činjenica da je Drugi svjetski rat u Jugoslaviji bio, između ostalog, građanski rat koji je proizveo rascjep među narodima i da su u tom sukobu udjela u zločinima imali svi, pa i pripadnici NOP-a, svjesno je potiskivana pri kreiranju službenog sjećanja.⁹ Izvršavanje praksi sjećanja odvija se uvijek u tačno određenim vremenskim periodima koje predstavljaju godišnjice i iznimno svečani jubileji ili tzv. okrugle godišnjice. Nužnost obilježavanja historijskih događaja i pri tome prijeko potrebne svečanosti Miterauer naziva „neispitanim premisama“ kojima se, s podrazumijevanjem, daje nepromjenjiv i sjevremenski značaj.¹⁰ Godišnjice i jubileji imaju svoju političku ulogu koja se ogleda u kreiranju emotivne povezanosti pojedinca sa onim događajima iz prošlosti koje politička elita određuje kao prihvatljive, a ta uloga u društvu postaje veća ukoliko nije postignuta dugotrajna društvena stabilnost.¹¹ Čvrstu društvenu stabilnost je trebalo graditi i u Jugoslaviji, a pravo na kreiranje javnog sjećanja politička elita je nastojala zadržati za sebe, te je u tom smislu poduzela raznovrsnu i dugotrajnu aktivnost kroz različite društveno-političke organizacije.

Jedna od vodećih uloga u procesu kreiranja službenog sjećanja pripala je organizaciji boraca Narodnooslobodilačkog rata (NOR). Osnovana je pod nazivom Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata (SBNOR) u septembru 1947. godine na federalnom nivou, a ubrzo su osnovani zemaljski odbori SUBNOR-a u svim federalnim jedinicama.¹² Kada se govori o

⁷ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*. Drugo izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek, 11.

⁸ Čusto, A. (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. – komparativna analiza*. Sarajevo: Institut za istoriju, 40.

⁹ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 12.

¹⁰ Miterauer, M. (2003). *Milenijumi i druge jubilarne godine: zašto proslavljamo istoriju?* Drugo izdanje. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 25.

¹¹ Miterauer, M. (2003). *Milenijumi i druge jubilarne godine*, 26.

¹² U nastavku rada koristit će se naziv Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR), tj. naziv koji je ova organizacija koristila od 1961. godine, kada je došlo do najznačajnijih promjena u organizaciji. Savezu boraca tada su priključeni Savez ratnih vojnih invalida i Udruženje rezervnih oficira i podoficira, a u skladu s

karakteru SUBNOR-a, potrebno je naglasiti da je to bila, prije svega, ekskluzivna organizacija u kojoj je pravo na učlanjenje ostvarivao samo onaj ko je bio pripadnik NOP-a ili ga je na određeni način aktivno podržavao. Kakva je zapravo organizacija bio SUBNOR, možda ponajbolje pokazuju riječi koje je na osnivačkom Kongresu članovima organizacije uputio prvi predsjednik SUBNOR-a Josip Broz Tito: „Razumije se, zadaća koju ste vi stavili pred nas nije laka, jer se ne radi o organizaciji koja treba da životari i s vremena na vrijeme nešto deklarativno učini; ne radi se o izboru ljudi koji trebaju katkad da se sastanu i popričaju o svemu, samo ne o onome o čemu treba. Naša nova organizacija je borbena, a ne obična organizacija. ...Da u izgradnji zemlje budete (borci) u prvim redovima, da i tu pokažete i da unesete u sve slojeve radnog naroda onaj isti entuzijazam i heroizam koji ste pokazali u borbi za oslobođenje zemlje.“¹³ Dakle, SUBNOR je morao kontinuirano raditi na svim pitanjima koja se stavljaju pred borce veterane kao jednu društvenu kategoriju, a njeni članovi nisu smjeli postati veterani koji će ostatak života provoditi u nekoj vrsti povučeniosti i potpuno beskorisni za društvo. Naprotiv, težilo se masovnom uključivanju boraca u tokove obnove države i društva, a posebno je važan bio entuzijazam koji su borci imali u ratu i njega je trebalo pretočiti u radnu energiju. Kroz boračku organizaciju unutar Narodnog fronta to je i pošlo za rukom Komunističkoj partiji Jugoslavije (KPJ).

Članstvo u SUBNOR-u bilo je dobrovoljno, a prema Statutu su postojala jasna pravila ko može pristupiti ovoj organizaciji. Bilo je potrebno da je lice koje aplicira za članstvo aktivno učestvovalo u NOR-u, da je aktivno pomagalo NOR, da je bilo zarobljeno i u logoru dalje nastavilo podržavati liniju Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), ukoliko je moralo pristupiti prinudnom radu zbog podržavanja NOP-a.¹⁴ Pravo na članstvo u SUBNOR-u mogli su ostvariti i državljani Jugoslavije koji su se borili u stranim pokretima otpora ili bili u logoru u stranim zemljama, te učesnici Španskog građanskog rata.¹⁵

Kada govorimo o zadacima SUBNOR-a određenim na osnivačkom Kongresu i u prvom Statutu, onda je riječ o zbrinjavanju boraca NOR-a (materijalnom, zdravstvenom, finansijskom i svakom drugom smislu). Zadatak Saveza bio je da radi na izgradnji bratstva i jedinstva naroda,

društenopolitičkom decentralizacijom veće ovlasti u radu prenesene su na republički, sreski i lokalni nivo. Jukić, M. (2006). „Prilog poznavanju ustanova: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1947-1992)“. *Arhivski vjesnik*, (online) br. 49, 2006, 125. <https://hrcak.srce.hr/6235>

¹³ *Oslobođenje*, 1. oktobar 1947. godine, 1.

¹⁴ Mirković, I. (1987). *Borci NOR Jugoslavije i njihova organizacija*. Četvrti juli. Beograd: 19.

¹⁵ Mirković, I. (1987). *Borci NOR Jugoslavije*, 19.

očuvanju mira, vaspitanju omladine u borbenim tradicijama, da održava blisku saradnju sa aktivnom vojskom, da uspostavlja i razvija saradnju sa drugim organizacijama boraca i bude inicijator konferencija o očuvanju mira i, u konačnici, da radi na njegovanju tradicija NOR-a, što je podrazumijevalo očuvanje sjećanja na ratne događaje i ličnosti, ali i borbu protiv fašizma i „unutrašnjeg elementa, posebno antikomunističkog i nacionalističkog“.¹⁶

U organizacionom smislu, SUBNOR je po osnivanju organiziran tako što je na čelu organizacije postojao Glavni odbor koji je imao svoj Izvršni odbor sa sjedištem u Beogradu. Svaka federativna jedinica imala je svoje zemaljske (kasnije republičke) odbore sa sjedištima u centrima republika, a autonomne pokrajine imale su oblasne odbore. Niže organizacione strukture bili su sreski odbori, a osnovne organizacije SUBNOR-a bili su mjesni ili rejonski odbori.¹⁷ Svi oblici rada i djelovanja republičkih organizacija bili su kontrolirani od saveznog nivoa organizacije boraca, ali kada govorimo o njegovanju tradicija NOR-a, ne može se tvrditi da je Glavni odbor SUBNOR-a imao ključnu ulogu u odlučivanju, osim u onim pitanjima i projektima koji su bili od najvišeg državnog značaja. Iz Glavnog odbora su u niže organizacije SUBNOR-a dolazile uglavnom samo smjernice za rad, a praktičan rad na njegovanju tradicija NOR-a sprovodio se uglavnom kroz mjesne i sreske organizacije. Bitno je naglasiti i to da je program djelovanja SUBNOR-a bio usklađen sa programima Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) i sa Socijalističkog savez radnog naroda Jugoslavije (SSRN).¹⁸

Pri SUBNOR-u su djelovale mnogobrojne specijalizirane komisije, od kojih su pojedine bile stalnog karaktera, kao što je Komisija za njegovanje tradicija NOR-a, čiji rad je najznačajniji kada se govori o službenom sjećanju i obilježavanju NOR-a u Jugoslaviji. Međutim, postojao je i značajan broj komisija koje su se formirale privremeno, po potrebi, a nakon toga bi bile raspuštene.

¹⁶ *Oslobođenje*, 1. oktobar 1947. godine, 3.

¹⁷ *Oslobođenje*, 1. oktobar 1947. godine, 3.

¹⁸ Jukić, M. (2006). „Prilog poznavanju ustanova“, 125.

3. Djelovanje SUBNOR-a pri obilježavanju NOR-a do kraja 1960-ih godina

U procesu obilježavanja NOR-a, SUBNOR je imao jednu od najznačajnijih uloga od svih organizacija unutar Narodnog fronta. Taj zadatak boračka organizacija shvatala je kao jednu od najvažnijih dužnosti u poslijeratnom periodu i kao proces koji će trajati zauvijek, jer je pred njima bila dvojaka odgovornost: odati počast palim saborcima u ratu i odgajati mlađe generacije u duhu tradicija NOR-a, kako se sjećanje na žrtve u ratu i revoluciji ne bi izgubilo kada boraca više ne bude.

3.1 Osnovna obilježja kulture sjećanja u SFRJ

Kultura sjećanja je fenomen koji nije karakterističan isključivo za određeni prostor, zajednicu ili vrijeme, iako je vrijeme jako bitan faktor kada govorimo o kulturi sjećanja. Ona je univerzalna i gotovo je nemoguće pronaći bilo kakvu socijalnu skupinu u kojoj njeni članovi neće imati određeno vrijeme, događaje ili ličnosti kojih će se sjećati - na izvjestan način. Prema Janu Assmannu, u najvećem dijelu, kultura sjećanja počiva na odnosu prema prošlosti koja i nastaje tek onda kada se uspostavi odnos prema njoj.¹⁹

U socijalističkoj Jugoslaviji zvanično sjećanje je bilo u najvećem omjeru vezano za Narodnooslobodilački rat i revoluciju, te ulogu KPJ u njima.²⁰ Taj period je bio u velikoj mjeri idealiziran i predstavljan kao najsajjniji period u historiji Južnih Slavena, koji su se „konačno ujedinili“ u borbi protiv stranih okupatora i svih elemenata u svojim redovima koji su radili na štetu narodnog jedinstva. Osnove na kojima se gradilo zvanično sjećanje bile su mit „o moralno čistoj partizanskoj borbi“ i pozivanje na očuvanje bratstva i jedinstva koje je „iskovano u jeku NOR-a“.²¹ „Bratstvo i jedinstvo naroda“ postavljeno je kao svijetla i pozitivna antiteza naspram nehumanog i barbarskog „bratoubilačkog rata“ i sve težnje političke elite imale su za cilj stvoriti, u društvu, osjećaj da je jedino iskrenom vjerom i radom na uspostavljanju nacionalne

¹⁹ Assmann, J. (2008). *Kulturno pamćenje*. Biblioteka tekst. Tuzla – Zenica: 37.

²⁰ Karačić, D., Banjeglav, T. i Govedarica, N. (2012). *Re: Vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije – Friedrich Ebert Stiftung. Sarajevo: 20.

²¹ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 11.

ravnopravnosti moguće prevazići bremenitu i vrlo blisku prošlost.²² Bitno mjesto zauzimali su svi događaji i ličnosti iz historije jugoslavenskih naroda koji su se na bilo koji način borili za bolji položaj i prava seljaka i radnika, protiv turske ili austrougarske okupacije, razni ustanci i revolucionarne organizacije koji su često predstavljani djelomično ili potpuno pogrešno kako bi se pokazala vječna borba Južnih Slavena za slobodom čiji rezultati su i „plodovi“ NOR-a.²³ Tako kreiran narativ o zajedničkoj prošlosti s današnjeg stanovišta može se ocijeniti iznimno štetnim. Potiskivanje problema nikada ih ne rješava, pa tako se ni u Jugoslaviji nije moglo zaboraviti ono što se desilo u periodu 1941-1945. Zvanična politika sjećanja nije nastojala objasniti etnički, građanski sukob, nego ga je nastojala zaboraviti, odnosno postojalo je svojevrsno uvjerenje da će se radom, napretkom, emancipacijom i, na kraju, s vremenom ti problemi prevazići.²⁴ U zvaničnoj slici rata nije se isticalo da su narodi među sobom vodili jednako intenzivan i bolan sukob koliko su i partizani težili oslobođenju i revoluciji.

Uspostavljanje odnosa s prošlošću KPJ je bilo potrebno odmah radi legitimiranja režima u postratnom periodu. Stoga se još u toku rata na oslobođenim teritorijama započinjalo sa kreiranjem jednog narativa o apsolutno lošim i apsolutno dobrim, pri čemu su ovi drugi bili partizani predvođeni komunistima.²⁵ Konstruiranje narativa svoje osnovne obrise dobilo je nedugo nakon rata i oni su do kraja socijalističke Jugoslavije ostali takvi. Ključno u tom narativu bilo je upravo isticati ulogu KPJ i Tita u „narodnoj revoluciji i oslobodilačkom ratu. To se postizalo dugotrajnim i složenim postupcima veličanja kroz spomenike, muzeje revolucije i razne oblike umjetnosti.²⁶

²² Kljuić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Beograd: 411.

²³ Jedan od događaja iz prošlosti koji se može uvrstiti u one koji su djelimično ili potpuno pogrešno interpretirani jeste atentat koji je izvršio Gavrilo Princip 1914. godine. U kulturi sjećanja socijalističke Jugoslavije ovaj događaj ocijenjen je kao prihvatljiv i uvršten je u popis događaja koji su se obilježavali, jer se uklapao u revolucionarnu, antiokupatorsku i slobodarsku tradiciju koja se nastojala kreirati među jugoslavenskim narodima. Više o obilježavanju ovog događaja u: Katz, V. (2014). „Ideological use of the memorial plaques dedicated to Gavrilo Princip in the upbringing and education of generations of youth in Bosnia and Hercegovina“. *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 43, 99-113; Harrington, S. (2014). The politics of memory: the face and the place of the Sarajevo Assassination. *Prilozi instituta za istoriju*, br. 43, 113-141; Kamberović, H. (2014). „Das Gedanke an den Ersten Weltkrieg in Bosnien und Herzegowina“. U: *Der Erste Weltkrieg: zwischen nationalgeschichtlichem Paradigma, populärer Erinnerungskultur und europäischer Integration*. Kassel: Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, 179-196.

²⁴ Höpken, W. (2008). „Between Memory Politics and Mourning. Remembering World War II in Yugoslavia“. U: C. Sighele i F. Vanoni, ed., *Bad Memories. Sites, symbols and narrations of the ears in the Balkans*. Rovereto: Osservatorio Balcani e Caucaso, 29.

²⁵ Više informacija o proslavama koje su se dešavale tokom rata donosi Momčilo Mitrović u svom radu, gdje pokazuje kako su partijske organizacije koristile praznike svih vrsta da obezbijede i učvrste sebi superiornu ulogu u odnosu na druge političke faktore koji tada još uvijek nisu bili u potpunosti uklonjeni iz javnog prostora. Mitrović, M. (2006). „Proslave i slavlja u Srbiji 1945. godine“. *Tokovi istorije*, 3/2006.

²⁶ Čusto, A. (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu*, 43. i 46.

Spomenici revoluciji bili su jedno od najznačajnijih propagandnih sredstava za učvršćivanje socijalističkih ideja i legitimiranja KPJ.²⁷ Ako izgradnju spomenika posmatramo kao pokazatelj moći u jednom društvu, onda je i ovladavanje cjelokupnim procesom izgradnje spomenika i njihovim pozicioniranjem u kolektivnoj stvarnosti jednog društva vrlo značajan dio politike. To je KPJ/SKJ nastojao ne samo postići već i ekskluzivno zadržati za sebe, a kroz spomenike i javno kolektivno sjećanje proizvesti istovremeno diskontinuitet sa ranijim političkim životom i praksama i kontinuitet sa narodnim jedinstvom, buntom i težnjama za narodnom vlašću.²⁸

Prva faza službenog sjećanja bila je pod jakim utjecajem sovjetskog modela, a ključnoj ulozi KPJ u oslobođenju zemlje bezrezervno se pridruživala i uloga Sovjetskog Saveza i Crvene armije.²⁹ Tada je bilo potrebno isticati prijateljstvo Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, zajedničku viziju budućnosti, zajedničke interese i slogu naroda ovih zemalja. U ovom periodu jedan od osnovnih ciljeva KPJ bio je kroz sjećanje na NOR, koje je još bilo iznimno živo, izvršiti jedan oblik „konzerviranja“ ratnog entuzijazma. To se postizalo stalnim spominjanjem rata i revolucije, prilikom obilježavanja određenih datuma, ali i prilikom običnih, manje važnih govora i javnih nastupa vodećih političkih djelatnika. Međutim, do prve bitne transformacije došlo je jako brzo. Promjenom vanjske politike Jugoslavije, uslovljenom sukobom Staljina i Tita, primjećuju se promjene i u ispoljavanju javnog sjećanja. Dotadašnja uključenost Crvene armije u javnom sjećanju u potpunosti je nestala, a apsolutne zasluge pridavale su se NOP-u, KPJ i Josipu Brozu Titu kao neprikosnovenom lideru antifašista.³⁰ Ulogu Sovjetskog Saveza i Crvene armije u potpunosti je zamijenila autohtonost jugoslavenskog antifašističkog pokreta, a u prvi plan dolaze borci NOR-a i „goloruki seljački narod“ koji se bori za svoju slobodu.

O toj prekretnici, koju ujedno možemo posmatrati kao drugu fazu službenog sjećanja u Jugoslaviji, piše Nemanja Sovtić koji u jugoslavenskom samoupravljanju vidi nultu instituciju jugoslavenskog društva u socijalizmu.³¹ U njegovoj interpretaciji nacija i samoupravljanje su bile

²⁷ Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja*. 143.

²⁸ Bandžović, S. (2017). *Ideja i iskustvo. Jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija*. Sarajevo, 433.

²⁹ Horvatinčić, S. „Spomenici posvećeni radu i radničkom pokretu u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Etnološka tribina*, br. 37. 157.

³⁰ Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja*. 150.

³¹ Nultu instituciju on posmatra kroz poglede slovenskog filozofa Rastka Močnika koji ju je preuzeo od francuskog antropologa Claude Levi-Straussa. Močnik, kako piše Sovtić, smatra naciju kao idealnu nultu instituciju modernog vremena, no u Jugoslaviji i njenom socijalističkom društvu Sovtić vidi samoupravljanje kao nultu instituciju. Sovtić, N. Samoupravljanje kao nulta institucija jugoslavenskog društva u socijalizmu. (online) Gerusija.

dvije snage koje su se sukobljavale u socijalističkom jugoslavenskom društvu.³² Obje ove snage imale su „svoje sjećanje“, a kako u ovom slučaju javno sjećanje kreiraju isti faktori koji su kreirali i samoupravljanje kao osnovu društvenog razvoja, može se posmatrati njihov odnos prema nacionalnom sjećanju, gdje se primjećuju jaki integrativni i dezintegrativni pristupi, od strane politike, koji korespondiraju s ciljevima politike sjećanja. To znači da su iz „sjećanja nacije“ u „sjećanje samoupravljanja“ ulazili samo oni elementi koji su mogli doprinijeti homogenizaciji društva. To se odnosi na događaje i ličnosti iz historije južnoslavenskih naroda koji su u svojoj suštini nacionalni, ali uz određenu konstrukciju su lahko postajali revolucionarni, progresivni, napredni, odnosno uklopljivi u socijalističku kulturu sjećanja.

Službeno sjećanje ili „veliki narativ“, kako ga još naziva Wolfgang Höpken, nakon osamostaljenja jugoslavenskog socijalizma kroz radničko samoupravljanje uspostavilo je svoje osnovne okvire. On, također, smatra da je kroz sve vrijeme postojanja socijalističke Jugoslavije ovaj narativ ostao netaknut, odnosno da ga je politika štitila i onda kada su određeni njegovi dijelovi problematizirani i dovođeni u pitanje. Tu Höpken, prije svega, spominje pozicioniranje žrtve boraca ispred civilnih žrtava u ratu.³³ Takva praksa se vidi kroz razlike u obilježavanju spomenika palim borcima i civilnim žrtvama. Ne može se reći da civilne žrtve fašističkog terora nisu obilježene, jer postoji određen broj spomenika koji su obilježavali stradanje Jevreja, Roma i drugih civilnih žrtava tokom Drugog svjetskog rata, ali su u svakom slučaju marginalizirane u odnosu na pale borce NOP.³⁴ O potpunoj marginalizaciji obilježavanja žrtava može se govoriti samo u slučaju zločina nad civilima koji su počinjeni od partizanskih jedinica ili zajedničkih četničko-partizanskih jedinica. Takav slučaj je sa ubijenim Muslimanima na području Kulen-Vakufa tokom 1941. godine.³⁵ Proces skretanja pažnje s civilnih žrtava rata i zločina, bez obzira na to s koje strane oni bili učinjeni, te usmjeravanje ka borcima NOR-a, njihovom ratnom, fašističkom i klasnom neprijatelju, doveo je do toga da društvo prihvati „ponudu“ politike i upusti

<http://gerusija.com/nemanja-sovtic-samoupravljanje-kao-nulta-institucija-jugoslovenskog-drustva-u-socijalizmu/> 03. 06. 2018.

³² Sovtić, N. Samoupravljanje kao nulta institucija. <http://gerusija.com/nemanja-sovtic-samoupravljanje-kao-nulta-institucija-jugoslovenskog-drustva-u-socijalizmu/> 03. 06. 2018.

³³ Höpken, W. (2008). „Between Memory Politics“, 29.

³⁴ Ignjatović, A. i Manojlović Pintar, O. (2008). „Redefinisanje sećanja“. *Helsinška povelja*, br. 115-116, 32.

³⁵ Bergholz, M. (2011). „Čudna šutnja. Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu“. *Historijska traganja*, br. 8. 120.

Više informacije o zajedničkim partizansko-četničkim jedinicama u: Hurem, R. (2016). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*. Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNGZ – University Press, 145; Redžić, E. (1998). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: GIK „Oko“ i ANUBiH, 403-405.

se u nesuočavanje s prošlošću. Taj pristup prihvaćen je u potpunosti, te je iz politike ušao i u naučne rasprave o periodu Drugog svjetskog rata.³⁶

3.2 SUBNOR i obilježavanje NOR-a do kraja 1960-ih godina

Od osnivanja SUBNOR-a, kao organizacije veterana Narodnooslobodilačkog rata, socijalna skrb, ekonomska zaštita i opća briga o borcu bili su njegova osnovna zadaća. U prvim godinama od osnivanja, kao što je ranije spomenuto, upravo su ekonomsko zbrinjavanje i socijalizacija pojedinih pripadnika NOP-a, kao i briga o porodicama poginulih boraca bili ključni zadaci SUBNOR-a.³⁷ Ti zadaci su s vremenom prevaziđeni, jer je usljed općeg društvenog i ekonomskog napretka koji je u Jugoslaviji ostvarivan, ostvaren i zadovoljavajući položaj boračke populacije. Heike Karge u svome radu kao ključnu ili prelomnu tačku u „biografiji Saveza boraca“ vidi Četvrti kongres SUBNOR-a.³⁸ Četvrti kongres održan je u Beogradu od 29. juna do 1. jula 1961. godine i na njemu se desilo nekoliko krupnih promjena. Prije svega, izmijenjen je naziv organizacije koja se tek od tog trenutka naziva Savezom udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (ranije Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata). Pored toga, pod okrilje SUBNOR-a ušle su i organizacije Saveza ratnih vojnih invalida i Udruženje rezervnih oficira i podoficira.³⁹ Međutim, ono što Karge stavlja u prvi plana kada je ovaj kongres SUBNOR-a u pitanju, jeste prekretnica u njegovom djelovanju. Ona je, u skladu sa svojim zapažanjima, rad SUBNOR-a u periodu prije četvrtog kongresa nazvala „brigom za ratnu generaciju“, a djelovanje nakon 1961. godine „brigom za mlade generacije“.⁴⁰ S ovakvom konstatacijom se možemo složiti djelimično. Razlog za to krije se u onome što se ovdje uzima kao primarna zadaća ove organizacije, a to je briga o borcima. Kao i do 1961. godine, tako i nakon nje, briga o borcima ostaje glavna zadaća SUBNOR-a. To, pak, ne mijenja činjenicu da je ova organizacija bila jedan od najvažnijih, ako ne i glavni, izvršitelj praksi sjećanja na NOR, kao i javnog sjećanja socijalističke Jugoslavije u cjelini.

³⁶ Bougarel, X. (2011). „Od Krivičnog zakona do Memoranduma: upotreba pojma 'genocid' u komunističkoj Jugoslaviji“. *Političke perspektive*, br. 2, 11.

³⁷ Horvatinčić, S. (2017). „Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – Prijedlog tipologije“. Doktorska disertacija odbranjena na Sveučilištu u Zadru, 53-54.

³⁸ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 29.

³⁹ Mirković, I. (1987). *Borci NOR Jugoslavije*, 41.

⁴⁰ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 29.

Ukoliko bismo morali tražiti veću povezanost SUBNOR-a sa mlađim generacijama u društvu, onda kao ključnu tačku možemo uzeti Peti kongres SUBNOR-a.⁴¹ Dakle, tek od 1965. godine intenzivnije se u SUBNOR-ovim dokumentima, izvještajima i planovima spominje direktno uključivanje Saveza omladine u proces obilježavanja NOR-a. Ukoliko vezu s mlađim generacijama tražimo u retorici i objašnjenjima obilježavanja NOR-a, onda je možemo pronaći od početka postojanja SUBNOR-a. Saradnja boraca s omladinskim organizacijama bila je najintenzivnija sa Savezom omladine, ali su borci bili prisutni i u upravljanju Savezom pionira. Naime, prema pravilniku i programskim načelima iz 1963. godine, pokrenuto je formiranje Savjeta za unapređivanje rada Saveza pionira (SURSP), u čijem sastavu su bili predviđeni i predstavnici SUBNOR-a, a njihov ključni zadatak je bio da pionirima prenose moralne vrijednosti i djela, boraca i revolucionara.⁴² Česta praksa SUBNOR-a u saradnji sa omladinskim organizacijama bila je finansiranje određenih pionirskih i omladinskih logora i pohoda koji su se održavali tradicionalno kao način komemoriranja određenih događaja i ličnosti.⁴³

Kada govorimo o obilježavanju i sjećanju na NOR, onda moramo voditi računa o tome da je taj proces, u vidu podizanja spomenika, započeo odmah po završetku Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, dakle, prije postojanja SUBNOR-a. Jedan od prvih spomenika koji je podignut i kojim se nastojao obilježiti jedan značajan događaj tokom NOR-a jeste „Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji“ autora Antuna Augustinčića, kojim se obilježavala zajednička pobjeda Crvene armije i NOP-a nad njemačkim jedinicama u Batinskoj bitci u Batini (Hrvatska).⁴⁴ Ovaj spomenik, svojim veličanjem prijateljstva naroda Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, pripada onome što smo ranije u ovom tekstu nazvali prvom fazom u socijalističkoj jugoslavenskoj kulturi sjećanja.

Izgradnja spomenika, bez obzira na karakter režima, mora prolaziti kroz određene kontrole i zakonske regulative. Samim tim, dakle, odobrenjem državnih organa da se neki spomenik izgradi može se ostvariti uvid u ono što jedna zemlja u određenom vremenu želi obilježavati i na koji način. U socijalističkoj Jugoslaviji ideološka prisutnost na spomenicima bila je izrazito prisutna

⁴¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), RO Savez udruženja boraca NOR-a (RO SUBNOR), k. 58, Referat o narednim zadacima Saveza boraca NOR-a opštine Pale, 2-3.

⁴² Duda, I. (2015). *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslovenskog socijalizma*. Srednja Europa; Sveučilište Jurja Dobrile. Zagreb; Pula: 51-52.

⁴³ Duda, I. (2015). *Danas kada postajem pionir*, 222.

⁴⁴ Maković, Z. (2015). „Spomenička plastika na prostoru Jugoslavije (1945-1990)“. *Paradigma jednog vremena. Evropa sedamdeset godina nakon Drugog svjetskog rata*. Beograd: Mostart, 78.

kroz natpise i simbole na spomenicima, koji su veličali dosege NOR-a, KPJ/SKJ i Josipa Broza Tita.⁴⁵

Izgradnja spomenika u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata bila je među najdinamičnijim u Evropi. Ukupno je do 1961. godine SUBNOR, zajedno sa drugim društvenopolitičkim organizacijama, učestvovao u podizanju 14 402 spomenika i groblja, a od tog broja u Bosni i Hercegovini nalazilo se 3574 spomenika i groblja, čime se Bosna i Hercegovina nalazila na drugom mjestu, odmah iza Slovenije.⁴⁶ Detaljnijom analizom izgradnje spomenika zapaža se pojava da je najintenzivnija gradnja bila u dva vala, i to u periodu od 1950. do 1960. godine i tokom 1980-ih godina.⁴⁷ Međutim, ovaj period izgradnje spomenika obilježen je nizom praksi koje je kasnije SUBNOR okarakterizirao kao negativne, te ih se kao takve u budućnosti nastojalo ispraviti. Posebno prvih desetak godina izgradnje spomenika karakterizira stihijska nekontrolirana gradnja.⁴⁸ Do te pojave dolazilo je iz niza razloga, a jedan od ključnih jeste teško uspostavljanje lokalnih organizacija SUBNOR-a širom Jugoslavije. Organizacijski problemi i kontrola mjesnih odbora mučili su SUBNOR duži niz godina,⁴⁹ a kako su upravo mjesni odbori bili zaduženi za izvođenje radova i obilježavanje događaja i ličnosti iz NOR-a, na konkretnim mjestima mnoge stvari rješavale su se površno, nedovoljno i stihijski. Stoga, nisu rijetki slučajevi da stručnjaci obilježjima iz ovog vremena dodaju epitet „narodni“.⁵⁰ Krajem 1960-ih godina u SUBNOR-u su se sve intenzivnije ovakvi spomenici i njihova svrha dovodili u pitanje, jer je veliki dio spomeničkog fonda i ono što je podignuto bilo jako slabog kvaliteta.⁵¹

⁴⁵ Čusto, A. (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu*, 18.

⁴⁶ Bergholz, M. (2006). „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima“, 79-80.

⁴⁷ Prvi val izgradnje spomenika predstavlja period ubrzanih i turbulentnih promjena u jugoslavenskom društvu i prije svega period u kojem je sjećanje na rat bilo jako živo, a aktivnosti boraca na uređenju svoje organizacije i sjećanja na pale borce jako aktivno, a drugi val gradnje spomenika jeste period kada se osjećala potreba da se „osvježi sjećanje“.

Čusto, A. (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu*, 50.

⁴⁸ Bandžović, S. (2017). *Ideja i iskustvo*, 438.

⁴⁹ Ogromni organizacijski problemi mučili su SUBNOR od samog osnivanja ove organizacije. Mnogo vremena bilo je potrebno lokalnim organizacijama da uspostave pravilan i redovan mehanizam rada. Uz to su u SUBNOR-u već u ranoj fazi postojanja ove organizacije njeni članovi ukazivali na pojavu da najviši politički funkcioneri obnašaju ključne funkcije u ovoj organizaciji i da jednostavno nisu u mogućnosti posvetiti dovoljno pažnje radu iste jer su im drugi poslovi prioriteta, a ta praksa je naročito pogađala Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju. Bitan problem predstavljali su pojedini članovi SUBNOR-a koji su odbijali prihvatiti u organizaciju one članove koji su NOR-u doprinosili na neki drugi način i tako ostvarili prava da se nađu u članstvu SUBNOR-a. *Crvena zvezda*, 1. april 1949. „Povodom savjetovanja sekretara zemaljskih odbora Saveza boraca“, 21-22.

⁵⁰ Bandžović, S. (2017). *Ideja i iskustvo*, 438.

⁵¹ ABH, RO SUBNOR, k. 59. *Materijali sa skupština region - Sarajevo*. Ilija Materić, Traka IV/3 BL.

Jedna od najranijih praksi obilježavanja kada je u pitanju djelovanje SUBNOR-a bilo je podizanje spomen-kosturnica poginulim borcima. Ova praksa postala je vrlo brzo predmet Komisije za njegovanje tradicija NOR-a koja je kosturnice evidentirala te davala mišljenja i prijedloge o svim bitnim pitanjima koja su se vezivala za njih. Najpoznatija ovakva spomen-kosturnica u Bosni i Hercegovini u ranom periodu bila je na Sutjesci, a podignuta je 1949. godine.⁵² Izgradnja spomen-kosturnica je zbog općeg načina izgradnje spomenika trajala jako dugo. U Bosni i Hercegovini je do početka 1970-ih godina trošak za izgradnju jedne spomen-kosturnice i transporta posmrtnih ostataka borca predstavljao finansijski problem za mnoge opštine.⁵³ Spomen-kosturnice bile su „sveta mjesta“ SUBNOR-a, mjesta s jako mnogo simbolike i pomiješanosti raznih emocija za sve preživjele borce NOR-a. To su mjesta koja su borci NOR-a prva obilazili tokom proslava praznika ili obilježavanja događaja. Neizostavan segment javnog nastupa SUBNOR-ovih predstavnika bio je odlazak na mjesta gdje su se nalazile spomen-kosturnice. Ono što je SUBNOR-u zadavalo mnogo problema, bio je odnos stanovništva prema spomen-kosturnicama, naročito u seoskim krajevima, gdje je kontrola bila na nižem nivou za razliku od urbanih sredina. Također, mnogobrojni spomenici, pa i spomen-kosturnice, već su se 1960-ih godina nalazile u očajnom stanju i bilo ih je nužno renovirati ili čak graditi potpuno iznova. O zapostavljanju i neodržavanju partizanskih grobova i spomen-kosturnica, u svome radu pisao je Max Bergholz, a po njegovom mišljenju nebriga o spomenicima pokazatelj je da stanovništvo nije u potpunosti, bezrezervno prihvatilo zvaničnu verziju sjećanja koju su SUBNOR i druge organizacije nastojale raširiti i predstaviti kao jedinu ispravnu.⁵⁴ Kada je održavanje grobova u pitanju, bitan faktor u njihovoj zapuštenosti bio je i taj što su borci često bili sahranjivani na mjestima stradanja u spomen-kosturnice, a ne u svoje lične grobove, po mogućnosti u mjestima iz kojih su dolazili, gdje su imali žive članove porodica koji bi te grobove mogli redovno obilaziti i održavati. Međutim, prema Zakonu o zaštiti spomenika i održavanju groblja, bilo je predviđeno da tu dužnost na sebe preuzmu općinske skupštine i njeni organi. Kako se iz SUBNOR-ovih dokumenata može vidjeti, po tom pitanju nije se mnogo radilo i uglavnom su groblja uljepšavana i čišćena kampanjski pred praznike, jednom godišnje ili rjeđe.⁵⁵

⁵² Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja*, 215-216.

⁵³ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 50.

⁵⁴ Bergholz, M. (2006). „*Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima*“, 98.

⁵⁵ ABH, RO SUBNOR, k. 56. *Izveštaj o radu Udruženja boraca NOR-a opštine Brčko*, 18.

Još jedan od bitnih načina obilježavanja koje je SUBNOR prakticirao u velikom broju jesu spomen-ploče. One su bile jedan od najznačajnijih prenositelja revolucionarnih ideja i drugih poruka. Spomen-ploče mogle su se izuzetno brzo mijenjati i za razliku od drugih vrsta spomenika mogle su se postavljati bilo gdje. U gradovima su se njima obilježavala mjesta uličnih borbi, skrovišta ilegalnog NOP-a, mjesta bitnih sastanaka i donošenja značajnih odluka, mjesta vezana za istaknute pripadnike NOP-a, njihova stradanja itd. Zbog tako značajne uloge, još je septembra 1953. godine održan sastanak stručne komisije pri SUBNOR-u, koja je zaključila da spomen-ploče moraju biti funkcionalne, odnosno svome korisniku dati brzu i laku informaciju o mjestu na kojem se nalazi.⁵⁶ Spomen-ploče su bile praktičan način obilježavanja događaja i ličnosti NOR-a i zbog toga što su se uklapale u težnje SUBNOR-a za racionalnim trošenjem sredstava, posebno tokom 1960-ih godina. Ovdje možemo spomenuti i spomen-biste koje su isto tako bile praktičan i dosta jeftiniji način obilježavanja NOR-a od podizanja većih i značajnijih spomenika. Spomen-biste su svoju ulogu i interakciju sa članovima društva vršile tako što su uvijek bile postavljane na centralna, vidljiva mjesta, ispred preduzeća, škola, javnih ustanova ili u parkovima.⁵⁷ Takav način obilježavanja NOR-a bio je značajno jeftiniji, a činio je sveprisutnim i vidljivim proklamirano sjećanje.

Svi do sada navedeni oblici obilježavanja NOR-a koje je prakticirao SUBNOR bili su materijalne prirode, odnosno uz sebe vezuju izgradnju raznih vrsta spomenika ili pretvaranje određenih institucija u spomenike ličnostima i NOR-u. Borci su vrlo brzo nakon završetka rata započeli s kreiranjem svog kalendara sjećanja u kojem su određivali koji događaji i ličnosti NOR-a će biti proslavljani i obilježavani. Na izradi kalendara radilo se jako dugo, a potreba je postojala kako bi se stvorio jedinstven popis događaja i ličnosti koji će se obilježavati, što bi omogućilo lakše planiranje i uključivanje svih društveno-političkih organizacija u taj proces.⁵⁸ Često su postojale mnogobrojne zamjerke iz Komisije za istoriju CK SKBiH, s kojom je SUBNOR usko surađivao po ovom i sličnim pitanjima. Komisija se protivila pojedinim praksama nižih organa SUBNOR-a, pa je tako, primjera radi, kritizirana organizacija boraca u Gradačcu, jer je u kreiranju kalendara i hronike NOB-a željela da „*kalendar bude djelo najšireg kruga ljudi – učesnika*

⁵⁶ Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja*, 111-112.

⁵⁷ Čusto, A. (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu*, 48.

⁵⁸ ABH, RO SUBNOR, Komisija za njegovanje tradicije NOR-a. *Predlog kriterija i kalendara obilježavanja događaja i ličnosti iz NOB i socijalističke revolucije u Bosni i Hercegovini*, 1. (Dokument je nastao nakon VI kongresa SUBNOR-a i X sjednice RO SUBNOR-a BiH)

dogadaja“.⁵⁹ Ovakva reakcija Komisije za istoriju može se posmatrati i kao težnja da o pitanjima kao što je sastavljanje kalendara i hronike NOB-a odlučuje samo krug usko odabranih ljudi koji neće dovoditi u pitanje i kritički analizirati određene događaje i pojave u NOR-u. Da je postojao određen strah među borcima veteranima, pokazuje i primjer pisanja hronika NOR-a. Pisanje hronika NOR-a bio je zapravo niz projekata koji su se odvijali u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, a imali su punu pomoć SUBNOR-a. Međutim, Komisija za njegovanje tradicije NOR-a susretala se s ozbiljnim problemima kada je radove trebalo dovesti u finalnu fazu i faktički sastaviti hronike NOR-a. To se dešavalo zato što se borci nisu odazivali na učešće u pisanju hronika, a i kada bi to radili, mnogi od njih nisu bili spremni da svoje radove predstave drugim borcima ili ih ustupe SUBNOR-u. Primjer za to jeste rad na ediciji *Istočna Bosna u NOB*, gdje oni koji su učestvovali u pisanju edicije svoje radove nisu dostavili SUBNOR-u iz „subjektivnih razloga“.⁶⁰ Te negativne pojave ukazuju na nesigurnost, a možda i strah pojedinaca da iznesu svoje mišljenje i interpretiraju događaje iz NOR-a, jer mjesta za drugačije od onoga što je bilo općeprihvaćeno i jedino poželjno nije bilo.

Kada govorimo o službenim kriterijima i kalendaru za obilježavanje događaja i ličnosti NOR-a, onda treba istaći da je u Bosni i Hercegovini svoje mjesto na tom popisu pronašao veliki broj općejugoslavenskih događaja (18 do 23), zbog činjenice da se najveći dio ključnih vojnih i političkih događaja u NOR-u odigrao upravo na prostoru Bosne i Hercegovine. Kao najvažniji datumi za obilježavanje izdvojeni su: Dan oslobođenja i pobjede nad fašizmom, Dan mladosti, Dan boraca, Dan Ustanka, Dan državnosti Bosne i Hercegovine, Dan Republike i Dan JNA.⁶¹ Samo ovi praznici morali su biti proslavljani svake godine na svim nivoima, a tokom jubilarnih godišnjica, s iznimnom posvećenošću i organizacijom. Svi ostali događaji proslavljani su lokalno, u skladu sa značajem. Ono što je bitno naglasiti jeste da je SUBNOR posebnu pažnju posvećivao vojnim događajima poput Igmanskog marša, Kozare, Neretve, Sutjeske i sl.

Prilikom obilježavanja praznika, jubileji poput desetogodišnjica i drugih „okruglih“ datuma posebno su zanimljivi, jer upravo to što je neka godina „jubilarna“, daje ključni podsticaj o

⁵⁹ ABH, RO SUBNOR, k. 56. *Izveštaj o radu Predsjedništva Udruženja boraca NOR-a opštine Gradačac 1965-1966*, 7.

⁶⁰ ABH, RO SUBNOR, k. 56. *Izveštaj o radu Udruženja boraca Brčko 1965-1966*, 17.

⁶¹ ABH, RO SUBNOR, Komisija za njegovanje tradicije NOR-a. *Predlog kriterija i kalendara obilježavanja događaja i ličnosti iz NOB i socijalističke revolucije u Bosni i Hercegovini*, 4. (Dokument je nastao nakon VI kongresa SUBNOR-a i X sjednice RO SUBNOR-a BiH)

promišljanju vremena, kako je ono iskorišteno, koji pomaci su napravljeni, šta je vrijeme donijelo, a šta odnijelo u nepovrat.⁶² Takve godine prepune su simbolike za one koji ih iščekuju, svjedoče o određenim tradicijama, kontinuitetu ili jednostavno bude emocije i sjećanja na minule događaje i ljude kojih više nema.

Proslavljanje praznika i obilježavanje značajnih događaja u Jugoslaviji se organizacijski može posmatrati kroz dva dijela, ceremonijalni ili službeni dio i tzv. „narodno veselje“.⁶³ Ceremonijalni ili službeni dio proslave koji je ovdje mnogo značajniji jer je u njemu prisustvo članova SUBNOR-a bilo neizostavno, a uz to je SUBNOR najčešće bio organizator ili suorganizator proslava. Ceremonijalni dio proslava je bio takav da su se prvo održavale sjednice Narodnog odbora opštine u kojoj se obilježava praznik, koja je bila uvijek svečanog karaktera. Kada su se obilježavali jubileji najznačajnijih političkih događaja, svečane sjednice održavali su i najviši državni organi, kao što je slučaj sa sjednicom Izvršnog vijeća Narodne skupštine FNRJ u Jajcu 29. decembra 1953. godine, kojoj su prisustvovali i preživjeli učesnici Drugog zasjedanja AVNOJ-a.⁶⁴ Prisustvo preživjelih učesnika AVNOJ-a izdiglo je svečanost ove sjednice i cjelokupne proslave na viši nivo. Nakon svečanih sjednica u programima proslava obično su, na prvom mjestu, bili obilazak partizanskih grobova i evociranje sjećanja na žrtve fašističkog terora. Taj dio možemo posmatrati kao određenu vrstu rituala jer se nijedna proslava nije mogla održati bez odavanja počasti palim borcima. Prema partizanskim grobljima kretale bi se kolone ljudi, uglavnom veterana, borca i porodica žrtava, kao i drugi građani koji su prisustvovali komemoracijama. Česta praksa je bilo održavanje govora preživjelih boraca iz tog kraja i svakako polaganje cvijeća na grobove palih boraca.⁶⁵ Ovakve prakse bile su česte i prilikom otkrivanja spomenika ili spomen-kosturnica. Običaj koji su pripadnici SUBNOR-a često prakticirali bila je posjeta porodicama palih boraca, a time se željelo pokazati da oni nisu uzalud dali živote te da će njihovi ratni drugovi biti uz njihove porodice. Bitno mjesto u proslavama pripadalo je svečanim akademijama na kojima su se držali govori i referati političko-historijskog karaktera. Uvijek se vodilo računa o tome ko će govoriti. Bili su to najviši partijski funkcioneri, organizatori i

⁶² Miterauer, M. (2003). *Milenijumi i druge jubilarne godine*, 77.

⁶³ „Narodno veselje“ jeste onaj dio proslave koji se dešavao van protokola i kojem politički predstavnici kao i predstavnici SUBNOR-a uglavnom nisu prisustvovali i učestvovali, stoga tom dijelu proslave nećemo posvećivati više pažnje. Ono je bilo ispunjeno raznim sportskim i zabavnim aktivnostima, bez nekog većeg službenog značaja.

⁶⁴ „Program proslave desetogodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a“, *Oslobođenje*, 27. novembar, 1953. 3.

⁶⁵ Bergholz, M. (2006). „*Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima*“, 81.

rukovodioci Narodnooslobodilačkog pokreta, vrlo utjecajne osobe u društvu. U Bosni i Hercegovine to su uglavnom bili: Đuro Pucar, Rodoljub Čolaković, Osman Karabegović, Pašaga Mandžić, Avdo Humo, Cvijetin Mijatović i drugi koji su se nalazili na najznačajnijim funkcijama u SUBNOR-u. Referati i govori ovih ličnosti imali su višestruki značaj iz niza razloga. Prije svega, oni su bili najistaknutiji organizatori Ustanka i NOP-a općenito, a u postratnom periodu su obnašali najvažnije društveno-političke funkcije. Dakle, u njihovim govorima mogli su se pronaći izvorna svjedočanstva o događajima u NOR-u i pojedini detalji koji nisu bili općepoznati, ali su oni kao politički djelatnici u svojim govorima i referatima iznosili vlastite stavove i stav SK o određenim aktuelnim političkim pitanjima. Skupovi povodom jubilarnih proslava na koje je ponekad dolazilo i više od 100.000 posjetitelja, iz svih krajeva Jugoslavije, bili su idealna prilika za takve govore.

Prve jubilarne godišnjice su u Jugoslaviji došle ubrzo nakon završetka rata. Desetogodišnjica jednog od najznačajnijih praznika u Bosni i Hercegovini, Dana Ustanka, obilježena je 27. jula 1951. godine. Međutim, za razliku od nekih kasnijih proslava, ova je imala neke karakteristike koje su značajno odredile i samu proslavu. Zapravo, pitanje je koliko se može uopće govoriti o proslavi zato što se, zbog određenog pijeteta prema stradalima i žalosti koja je bila sveprisutna, suzdržavalo od proslave u pravom smislu te riječi. Bez velike pompe, neke izrazite svečanosti, akademija i sličnog, što je već 1960-ih i 1970-ih postalo neizostavno. Ipak, ideološka dimenzija i politički moment nisu izostali ni pri ovom jubileju. Kako je početak 1950-ih godina bio trenutak sukoba Tito – Staljin, u listu SUBNOR-a „Crvena zvezda“ naglašavaju se samostalni uspjesi jugoslavenskog socijalizma i otpor koji se pruža imperijalističkim namjerama Sovjetskog Saveza, koje su se „razbile o odlučnu i jedinstvenu volju naših naroda“.⁶⁶ U tekstu koji je posvećen Ustanku naroda Bosne i Hercegovine, KPJ i Tito zauzimaju ključnu ulogu, jer se ustaničke aktivnosti u Hercegovini spominju, ali zanemarljivo u odnosu na trenutak kada su komunisti povelili narod na ustanak. Dan Ustanka iskorišten je da se otkriju mnogobrojne spomen-ploče, a SUBNOR je za ovu proslavu, u saradnji sa Glavnom direkcijom pošta, izdao seriju

⁶⁶ „O desetogodišnjici Ustanka naroda Bosne i Hercegovine“, *Crvena zvezda*, 23. juli 1951. 1.

spomen-marki, gdje su za Bosnu i Hercegovinu štampane dvije, jedna sa likom Sime Šolaje,⁶⁷ a druga sa predstavom Ustanaka zagrebačkog slikara Otona Antonina.⁶⁸

Pored Dana Ustanaka, Dan boraca (4. juli) bio je jedan od najznačajnijih praznika za sve članove SUBNOR-a. Prva jubilarna proslava ovog praznika održala se 4. jula 1961. godine, jer je proslava ovog praznika uspostavljena tek na Trećem kongresu SUBNOR-a.⁶⁹ Tada je centralna proslava održana u Titovom Užicu, a protekla je u potpunom veličanju ličnosti Tita. Aleksandar Ranković, tadašnji predsjednik SUBNOR-a, otkrio je spomenik posvećen Titu, a u svom govoru poistovjetio je Tita i revoluciju istakavši da joj je on „dao ljudski lik i duh“. Pored toga, Ranković je isticao da se oni ne prisjećaju samo 4. jula 1941. godine nego da se sjećaju i proslavljaju svih dvadeset godina koje su prošle. Pri tome je naglašavao kako se revolucija ne može čuvati samo u muzejima i spomenicima, kako se ona „ne kleše u kamenu“ i „ne lije u bronzi“, već se mora živjeti svakim danom tako što će se radom unapređivati jugoslavensko društvo i socijalizam u Jugoslaviji.⁷⁰

O značaju odabira šta će se obilježavati i proslavljati, a šta neće, mnogo manje se pazilo kod događaja iz vojne historije. SUBNOR je konstantno organizirao proslave za razne vojne operacije, pa čak i one koje su bile isključivo lokalnog značaja. Međutim, jedan od tih događaja istakao se u posebnoj mjeri i uspio je da postane opštejugoslavensko mjesto sjećanja.⁷¹ Riječ je o vojnim operacijama koje su se odvijale od sredine maja do sredine juna 1943. godine na širokom prostoru jugoistočne Bosne, sjeveroistočne Hercegovine i zapadnim dijelovima Crne Gore, ali kako su se ključna borbena dejstva u vidu proboja partizanskih jedinica odigrala 13. juna u dolini Sutjeske, u jugoslavenskom diskursu općeprihvaćeni naziv za ove događaje bio je „Bitka na Sutjesci“.⁷² Obilježavanje ovog događaja postepeno je raslo, da bi već na prvom jubileju tokom

⁶⁷ Simo Šolaja Simela (Pljeva kod Šipova 1905 – Kupres, 1942) bio je jedan od najpopularnijih narodnih heroja i učesnika NOP-a u Bosni i Hercegovini. Nakon rata često je predstavljan kao prototip partizana, čovjek iz naroda, koji se suprotstavlja okupatoru prevashodno zbog terora i zločina koji se dešava, on sa ideologijom nema neku značajnu povezanost osim težnje za slobodom. Više u: Madžar, V. (2013). „Zapamćena i iznova odigrana. Narodnooslobodilačka borba u filmovima baziranim na istinitim događajima“. *Jugolink. Pregled postjugoslovenskih istraživanja*. 1, 12-13.

⁶⁸ „Jubilarne marke u spomen desetogodišnjice proslave Narodne revolucije“, *Crvena zvezda*, 23. juli 1951. 1.

⁶⁹ Dan boraca uspostavljen je kao praznik SUBNOR-a na Trećem kongresu, a kao datum proslavljanja uzet je 4. juli 1941. godine, dan kada je CK KPJ donio odluku o podizanju oružanog ustanka na prostoru Jugoslavije. Tako je odlučeno jer je to bio datum koji je vezao Ustanak i borbe u svakoj republici. „4 – juli dan boraca“, *Crvena zvezda*, 1. maj, 1955. 1.

⁷⁰ „Tito je simbol veličine naše revolucije“ *Oslobođenje*, 4. juli 1961. 1.

⁷¹ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 120.

⁷² Terzić, V. (1958). Bitka na Sutjesci. U: M. Đurović. *Sutjeska*. Prvo izdanje. Vojnoizdavački zavod JNA, 3.

proslave desetogodišnjice proboja partizanskih jedinica na Sutjesci ovaj događaj postao jedan od najposjećenijih i proslava za koju je stanovništvo Jugoslavije pokazivalo možda i najveći interes.

Tokom proslave desetogodišnjice Bitke posjetioci su se kretali istim putem kojim su se kretali i partizani tokom svog proboja, a centralni dio proslave održan je na Tjentištu kod spomen-kosturnice izgrađene nekoliko godina ranije. Kao najveličanstveniji trenutak proslave, u listu SUBNOR-a predstavljen je govor Save Brkovića, narodnog heroja, revolucionara i organizatora ustanka u Crnoj Gori, koji je rekao da je dužan obećati poginulim borcima da će nastaviti revolucionarnu borbu dalje u budućnosti, a nakon toga većina prisutnih pjevala je zajedno stihove „druže Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo“.⁷³ Upravo ovaj dio proslave pokazuje koliko su ovakvi događaji bili potrebni radi homogenizacije društvenih masa i stvaranja osjećaja zajedništva i revolucionarnog duha.

Organiziranje jubilarnih proslava, događaja koji su bili lokalnog karaktera, bilo je odobravano od GO SUBNOR-a. Međutim, u nekim određenim situacijama koje su mogle biti uvjetovane finansijskim stanjem ili općim privrednim i ekonomskim razvojem, u SUBNOR-u su se lokalnim organizacijama upućivale jasne direktive o načinu obilježavanja. Odličan primjer za to jeste jubilarna dvadesetogodišnjica formiranja brigada. Iako neke od partizanskih jedinica nisu imale samo lokalni značaj, Savezni odbor SUBNOR-a je zbog općeg privrednog zastoja početkom 1960-ih godina uputio direktivu lokalnim organizacijama u kojoj je traženo da se proslave formiranja brigada mogu organizovati, ali „bez velike pompe“. Ukoliko je u jednom gradu formirano više brigada, da bude jedna proslava, a ukoliko su značajni pojedinci iz tih brigada nastanjeni daleko od mjesta proslave, da se proslave održavaju bez njih kako bi se smanjili troškovi.⁷⁴

U svim ovim oblicima obilježavanja i proslavljanja događaja iz NOR-a SUBNOR je bio jedan od glavnih nosilaca aktivnosti uz druge organizacije unutar SSRN-a. Kroz kreiranje spomeničke baštine, od „običnih“ spomen-ploča, preko spomen-kosturnica, do posebnih namjenskih spomenika, SUBNOR je kreirao javno sjećanje, ideološki okvir tog sjećanja. Borcima, vojnim i političkim događajima data je ključna uloga u ovom procesu uz Tita i KPJ/SKJ. U prvi

⁷³ „Na slavnom Tjentištu“, *Crvena zvezda*, 16. juni 1953. 2.

⁷⁴ ABH, RO SUBNOR, k. 114. *Direktiva Saveznog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a Jugoslavije u vezi proslava*. 1.

plan stavljano je „bratstvo i jedinstvo naroda“ koje je nastalo u NOR-u i oslobodilo društvo „nacionalističko-šovinističkih okvira“ koji su ranije bili dominantni. U ovom periodu, izgradnja spomenika, iako je bila dosta intenzivna, pokazala se u velikom broju slučajeva dosta pogrešnom, pa se 1960-ih godina više pažnje usmjerava na kvalitet i umjetničku vrijednost spomenika. U prazničnom proslavljanju najznačajnije mjesto imali su određeni vojno-politički događaji iz NOR-a, posebno tokom jubilarnih godina. Njima se posvećivala velika pažnja, dok su ostali svedeni na nižu razinu. To je doprinosilo da se u nekim mjestima lokalne organizacije „umire“ u svom angažmanu, pa i da na nedostojan način obilježe pojedine proslave. U Ključu je organizacija SUBNOR-a zakazala u organizaciji proslave Dana JNA 1966. godine. Ukupno je na proslavu došlo 20-ak odraslih ljudi, a mjesta su popunili đaci koji su jedini imali pripremljen program, dok predstavnici SUBNOR-a nisu ništa pripremili.⁷⁵ Slučajevi nemara često su bilježeni od viših organa SUBNOR-a, a posebno je to bilo vidljivo na održavanju partizanskih grobnica.

⁷⁵ ABH, RO SUBNOR, k. 57. *Referat o budućim zadacima boračkih organizacija*, 9.

4. Bosanskohercegovački društveno-politički kontekst 1970-ih godina

Svaka promjena mora biti uvjetovana određenim kontekstom. Stoga, smatramo potrebnim da prije samog predstavljanja djelovanja SUBNOR-a tokom 1970-ih godina pokušamo pokazati neka od najznačajnijih društveno-političkih pitanja koja su bila povezana s tumačenjem NOR-a ili su učesnici tih događaja bili direktno vezani za NOR i SUBNOR.

Na saveznom jugoslavenskom nivou početkom 1970-ih godina jedno od najprisutnijih pitanja društvenog i političkog značaja bila je izmjena Ustava. Mnogobrojni amandmani koji su usvajani na Ustav iz 1963. godine, značajno su mijenjali odnos između federacije i republika te su Jugoslaviju uveli u viši nivo decentralizacije.⁷⁶ Međutim, najveći problemi na početku 1970-ih godina proizlazili su iz procesa afirmacije nacionalnih i političkih periferija s kraja 1960-ih godina. Dopuštanjem djelovanja nacionalno-kulturne inteligencije vrlo brzo su na scenu „isplivali“ određeni nacionalistički i liberalni elementi koji su „morali“ biti suzbijeni akcijom partijskog vrha.⁷⁷ Ta dešavanja imala su dosta jak odjek i u SRBiH te su utjecala na određene procese i sukobe u SKBiH.⁷⁸

4.1 Unutarpartijski sukobi

Jedna od prekretnica u politici SKJ bila je 21. sjednica Predsjedništva SKJ na kojoj je „zadan snažan udarac tendencijama idejne i političke dezintegracije SKJ“.⁷⁹ Ona je na neki način poslužila republičkim partijskim rukovodstvima kao uputa i ohrabrenje da se upuste u borbu s „antisamoupravnim i nacionalističkim“ elementima u SK. Pod ovako široko postavljen okvir mogli su biti svrstani svi oni koji nisu imali potpuno isto viđenje rješavanja ključnih političkih pitanja. U Bosni i Hercegovini je to dovelo do obračuna s nekim od najuglednijih političkih i

⁷⁶ Sarač-Rujanac, Dž. (2017). „Ustavna reforma i bosanskohercegovačko rukovodstvo koncem 1960-ih i početkom 1970-ih godina“. *Prilozi Instituta za historiju*. br. 46, 221-222.

⁷⁷ Kamberović, H. (2017). *Džemal Bijedić - politička biografija*. Drugo izdanje. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 223-229.

⁷⁸ Donia, R. i Fine, J. (2011). *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. Drugo izdanje. Sarajevo: Institut za istoriju, 157.

⁷⁹ Morača, P., Bilandžić, D. i Stojanović, S. (1976). *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Drugo izdanje. Beograd: Rad, 315.

društvenih aktivista poput Avde Hume, Osmana Karabegovića, Hajre Kapetanovića i Čedo Kapora.

Konfrontiranje partijskog rukovodstva s Humom i Karabegovićem započelo je nakon sastanka saveznih i republičkih političkih predstavnika iz Bosne i Hercegovine održanog u Sarajevu 6. septembra 1972. godine, kada su njihove diskusije protumačene kao kritike komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini suprotne zvaničnim stavovima SKBiH.⁸⁰ Njihov „slučaj“, u koji su vrlo brzo uključeni Hajro Kapetanović i Čedo Kapor, bio je tema 44, 45, 46, 48. i 49. sjednici CK SKBiH.⁸¹ Avdo Humo je najprije optužen za liberala na 44. sjednici, a kada nije htio prihvatiti optužbe i nastojao pokazati da se njegove riječi krivo interpretiraju, uslijedila je optužba da se bori za višepartijski sistem koja je svoje utemeljenje pronalazila u njegovom govoru u Bačkoj Palanci iz novembra 1971. godine.⁸² Njegova teza izrečena na tom skupu u suštini je kritikovala odnos SSRNJ i SKJ, gdje je prema Humi SSRNJ trebao biti „samostalna politička organizacija“, a ne „transmisija partije“.⁸³ Humo je pokušavao dokazati da su njegovi stavovi pogrešno protumačeni, da nemaju veze s liberalnim težnjama, a posebno ne s uvođenjem višestranačja pa je u tom cilju pisao i Josipu Brozu Titu. Ipak, to mu nije pomoglo i na kraju je morao prihvatiti da su njegovi stavovi pogrešni, a na 48. sjednici CK SKBiH biva kažnjen partijskom opomenom i razriješen je članstva u stalnom dijelu Konferencije SKJ zbog zastupanja političkih stanovišta ideološko različitih od stavova SKJ.⁸⁴ Nakon ovog sukoba, Humo se faktički povlači iz politike, a savjete pojedinih funkcionera da se obrati Centralnom komitetu s molbom o ukidanju kazne nije prihvatio.

S Osmanom Karabegovićem partijsko rukovodstvo je imalo mnogo više problema, jer on za razliku od Hume nije prihvatio optužbe koje su mu se stavljale na teret. Ključni problem s Karabegovićem bio je u vezi s njegovim samostalnim angažiranjem na rješavanju problema u Bosanskoj krajini nakon zemljotresa 1969. godine.⁸⁵ Politički obračun s njim započeo je kao i u

⁸⁰ Kamberović, H. (2011). *Hod po trnju*. Sarajevo: Institut za istoriju, 221.

⁸¹ Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX st.* Sarajevo: Sejtarija, 310.

⁸² Kamberović, H. (2011). *Hod po trnju*, 223.

⁸³ Sarač Rujanac, Dž. (2015). *Politička djelatnost Branka Mikulića od 1965. do 1988. godine*. Doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Sarajevu, 288.

⁸⁴ Kamberović, H. (2011). *Hod po trnju*, 229.

⁸⁵ Dupanović, D. (2017). „Političke posljedice zemljotresa u Bosanskoj krajini 1969. godine“, u: A. Duranović, ur., *Poplava, zemljotres, smog: Prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 180.

slučaju Hume, nakon što su uputili „oštre i neopravdane kritike“ prema stanju u Partiji i imao je uglavnom isti tok kao i u slučaju Hume. Ono što slučaj Karabegovića razlikuje jeste njegovo odbijanje da prihvati potiskivanje od partijske elite i da se s njom konfrontira svim sredstvima. On je odbio prihvatiti isključenje iz SKJ i situaciju je dodatno zakomplicirao kada je poslao pismo Desetom kongresu i tražio da ga vrati u SKJ.⁸⁶ Ovaj postupak Karabegovića nije mogao doprinijeti normalizaciji odnosa sa SKJ. On se postavio kao pregovarač sa SKBiH i zapravo tražio od političkih subjekata iz drugih republika da rješavaju probleme u SKBiH.⁸⁷ Ono što je u ovoj situaciji išlo naruku bosanskohercegovačkom partijskom rukovodstvu jeste činjenica da su oni krajem 1973. godine pružili mogućnost svima da se obrate CK u vezi s ukidanjem kazni, ali za razliku od Hume i Kapetanovića koji to nisu odbili, nisu ni učinili, Karabegović je odbio, a zatim pokušao problem iznijeti na savezni nivo.⁸⁸ Time je bosanskohercegovačko rukovodstvo moglo bez ikakvih problema da ga optuži za sektaštvo i stvaranje frakcija u SK, a da niko tome ne bi mogao, niti htio, da se suprotstavi. Iako su u SKBiH postojali prijedlozi da se donese konačna odluka i oštro se obračuna s Karabegovićem, ali i s Humom koji je ponovo postao sumnjiv, zbog neiskazivanja težnji za povratkom u SK i pisanja memoara, od toga se odustalo. U konačnici, nije ni bilo daljnjih političkih istupanja Karabegovića i Kapetanovića.⁸⁹

Još jedan slučaj vrijedan spomena jeste slučaj Čede Kapora koji se najčešće povezuje s trojicom prethodno spomenutih, ali mu se u dosadašnjim istraživanjima pridavao primjetno manji značaj. Sukoba Čede Kapora i SK BiH samo su se parcijalno u pojedinim radovima doticali autori koji su u njima obično problematizirali slučajeve Hume, Karabegovića i Kapetanovića. Iako Šaćir Filandra detaljnije piše o prethodno spomenutoj trojici komunista, svoj sud je jasno istakao o cijeloj grupi i kaže: „U cijelom tom događanju meta napada bio je Avdo Humo. On je nadišao ideološki okvir Saveza komunista i intelektualnom britkošću počeo je kritizirati zaparloženost jugoslavenskog društva, uočavajući njegove nedostatke i nužnost promjena. Osman Karabegović je bio i ostao dogmata velikosrpskih usmjerenja, kome je izmicala vlast i koji se tu našao samo radi vraćanja te vlasti. Hajro Kapetanović se, pak, Karabegoviću priključio jedino iz kolegijalnih, „zemljačkih“, razloga. Čedo Kapor je trebao da posluži samo da bi nacionalni sastav grupe bio manje uočljiv, a inače se radilo o čovjeku velikosrpske usmjerenosti, koji će ostati poznat u

⁸⁶ Kamberović, H. (2011). *Hod po trnju*, 230.

⁸⁷ Sarač Rujanac, Dž. (2015). *Politička djelatnost Branka Mikulića*, 295.

⁸⁸ Sarač Rujanac, Dž. (2015). *Politička djelatnost Branka Mikulića*, 295.

⁸⁹ Sarač Rujanac, Dž. (2015). *Politička djelatnost Branka Mikulića*, 298.

bosanskoj suvremenoj historiji po tome što se protivio uspostavljanju zasebne bosanskohercegovačke radio-televizije⁹⁰ Za ovako teške optužbe prema Kaporu i Karabegoviću, Filandra, prije svega, u svom tekstu nije naveo dovoljno argumenata i može se reći da njegov stav prema pojedinima više proizlazi iz njihovih kasnijih djela, nego iz onih o kojima je Filandra pisao u citiranom tekstu. Također, ne smiju se zanemariti vrijeme i kontekst u kojem je nastalo ovo Filandrino djelo.

Sukob Čede Katora sa SKBiH ima istu genezu kao i ostalih komunista u grupi, samo su optužbe prema njemu bile djelimično drugačije. Jedna od najvećih zamjerki prema njemu bila je ta što se na sastanku u Republičkoj konferenciji SSRN-a sa bh. funkcionerima u saveznim institucijama 7. septembra 1972. godine protivio načinu na koji je likvidirana ustaško-diverzantska grupa poznatija kao „Bugojanska grupa“, a uz to je zahtijevao da se SKBiH više angažira na suzbijanju nacionalizma i šovinizma u Bosni i Hercegovini.⁹¹ Takvi istupi su kasnije ocijenjeni kao omalovažavanje žrtava koje su poginule u sukobu s teroristima i neuvažavanje rada SKBiH. Kapor je, također, tom prilikom iznio i još neke poglede na tadašnju situaciju u društvu koji su okarakteriziran kao neargumentirani ili suprotni SKBiH. Smatrao je da u Bosni i Hercegovini treba da se razvijaju bazične grane privrede (proizvodnja sirovina), da se moraju više uvažavati niži organi SKBiH i da se u budućem razvoju političkog sistema akcenat stavlja na radni narod, suverenost i samoupravljanje, a ne na državnost republika.⁹² Kapor je očito imao namjeru da urušava ugled tadašnjeg rukovodstva SKBiH. To je pokazao i time što je u slučaju Radovana Stijačića stao na njegovu stranu.⁹³ Naime, iako se cjelokupno rukovodstvo SKBiH odlučilo suprotstaviti Stijačiću, Kapor je otvoreno govorio da je on „pošten čovjek“, aludirajući na sumnju u njegovu krivicu. Uz to je pomogao njegov izbor za predsjednika Sekcije boraca 29. hercegovačke

⁹⁰ Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika*, 316.

⁹¹ „Saopštenje sa 49. sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine održane 27. novembra“, *Oslobođenje*, 1. decembar 1972. godine. 4.

⁹² „Saopštenje sa 49. sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine održane 27. novembra“, *Oslobođenje*, 1. decembar 1972. godine. 4.

⁹³ Radovan Stijačić obnašao je funkciju Saveznog sekretara unutrašnjih poslova (1967-1971) i u jednom trenutku se u svom djelovanju okrenuo protiv rukovodstva SKBiH tako što je pojedine ugledne članove „lažno“ optuživao. Najprije je Nijaza Dizdarevića (člana Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ) optužio da je odobrio TANJUG-u objavljivanje informacija koje su mogle imati teške posljedice za odnose sa SSSR-om, a zatim je do Tita došla vijest o tome kako je Cvijetin Mijatović rekao Stijačiću da se savjetuje sa Mijalkom Todorovićem, jer je Tito senilan. Bh. rukovodstvo je stalo u potpunosti iza Mijatovića, što se na kraju ispostavilo kao ispravno. Sarač Rujanac, Dž. (2015). *Politička djelatnost Branka Mikulića*, 287.

divizije u Beogradu. Ovakvim svojim postupcima Kapor se zapravo sam postavio kao suparnik bosanskohercegovačkom rukovodstvu.

Razgovori koje su predstavnici SKBiH vodili s Kaporom bili su bez pozitivnih pokazatelja. Tako je na sjednici Sekretarijata i Predsjedništva Opštinske konferencije Centar Sarajevo još 25. oktobra zaključeno da Kapor iznova pokreće pitanja o kojima SKBiH ima jasan stav kako bi omalovažio njihov rad. Zbog takvih okolnosti Čedu Kaporu je Sekretariat CK SKBiH 7. novembra 1972. godine optužio, a optužbe je dva dana kasnije prihvatio CK SKBiH i dao saglasnost s odlukom Sekretarijata da se Kaporu izrekne opomena.⁹⁴

4.2 Pokušaji revizije ratne prošlosti

Politički sukob rukovodstva SKBiH sa Pašagom Mandžićem⁹⁵ započeo je početkom 1971. godine nakon što se Mandžić sve otvorenije suprotstavljao određenim političkim tokovima u tuzlanskom regionu.⁹⁶ Sve je počelo kritikom birokratizacije Partije i njenog odnosa prema značajnim privrednim i rudarskim preduzećima. Partijski predstavnici su pokušali razgovarati sa Mandžićem i ukoliko je moguće uskladiti mišljenja, a kako to nisu uspjeli, Mandžić je proglašen za nekoga ko samostalno pokušava rješavati probleme te precjenjuje svoju ulogu.⁹⁷ Takva kvalifikacija može se ocijeniti na više načina, ali je Pašaga Mandžić zaista bio jedna od najutjecajnijih osoba u svim sferama života kada je u pitanju tuzlanska regija.

Vrhunac sukoba dostignut je 1973. godine, kada se na nekoliko razina pokrenulo propitivanje najranijeg perioda NOR-a. Pašaga Mandžić je odbio učešće u snimanju TV serije o ratnom periodu u produkciji „Dunav film“ snimanoj po scenariju Rodoljuba Čolakovića, jer je imao velike zamjerke na interpretaciju događaja u istočnoj Bosni krajem 1941. i početkom 1942.

⁹⁴ *Oslobođenje*, 1. decembar 1972. godine. „Saopštenje sa 49. sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine održane 27. novembra“, str. 4.

⁹⁵ Pašaga Mandžić (1907-1975) bio je bosanskohercegovački i jugoslavenski komunist. Tokom Drugog svjetskog rata učestvovao je u NOR-u i od samog početka bio jedan od rukovodilaca i organizatora Ustanka. Obnašao je značajne političke funkcije u toku rata i nakon njega. Bio je predsjednik SUBNOR-a BiH i nosilac je najviših odličja i nagrada za svoj doprinos ratu i revoluciji.

⁹⁶ Kamberović, H. (2006). „Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini“, u: H. Kamberović, ur., *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, prvo izdanje. Sarajevo: Institut za istoriju, 27.

⁹⁷ Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika*, 240-241.

godine.⁹⁸ Mandžić je nekoliko puta ukazivao na pogrešan odnos Partije prema Muslimanima,⁹⁹ i pokušavao pokrenuti raspravu o tom pitanju, ali mu to nije uspijevalo. Konačno je smatrao da je pravi trenutak da se o toj temi kaže nešto više i zapravo je nastojao pokazati kako je formiranje zajedničkih štabova četnika i partizana na početku Ustanka imalo nepovoljan efekat na muslimansko stanovništvo, posebno u istočnoj Bosni, koje je bilo izloženo masovnom ubijanju, protjerivanju i pljačkanju od strane „zajedničkih štabova“.¹⁰⁰ Takvo gledanje na početak Ustanka nije bilo u suštini pogrešno jer je suradnja sa četnicima na početku Ustanka od Partije bila već označena kao greška. Međutim, Mandžić je izašao sa određenom tvrdnjom koja je u potpunosti bila kontradiktorna partijskim stavovima, a to je bilo mišljenje da nisu partizani prekinuli saradnju, već da su je prekinuli četnici onda kada im ona više nije bila potrebna.¹⁰¹ Njegova kritika je bila najviše usmjerena protiv Rodoljuba Čolakovića i Svetozara Vukmanovića koje je on optužio za samovoljno sprovođenje i tumačenje uputa donesenih na savjetovanju u stolicama.¹⁰² Odgovori na Mandžićeve optužbe sadržavali su se u objašnjenju da je bilo potrebno formiranje takvih štabova kako bi se održalo jedinstvo ustaničkih masa. Pritom se mislilo samo na jedinstvo srpskih ustaničkih masa, što je dalo dodatnog prostora Mandžiću da pokaže u kojoj mjeri su rukovodioci Ustanka imali pogrešan pristup. On je isticao da je takvo jedinstvo bilo moguće stvarati u jednonacionalnim sredinama poput Srbije, ali ne i u istočnoj Bosni, gdje nisu postojale jednonacionalne teritorije.¹⁰³

Slučaj Pašage Mandžića završen je njegovim isključivanjem iz SKJ u proljeće 1975. godine uz optužbe za antisamoupravno i antisocijalističko djelovanje.¹⁰⁴ Ovaj slučaj pokazao je da u SKJ ne postoji prostor niti volja za rasvjetljavanjem događaja iz ratnog vremena, za objašnjavanje određenih postupaka i loših poteza rukovodstva, te da može postojati samo jedna, „partijska istina“.

⁹⁸ Kamberović, H. (2006). „Najnoviji pogledi“, 27.

⁹⁹ U radu se koristi naziv Muslimani koji odgovara terminologiji vremena o kojem se govori u ovom radu. Naziv se koristio kao naziv za narodnu skupinu u Bosni i Hercegovini sve do 1990-ih godina kada je prihvaćen naziv Bošnjaci.

¹⁰⁰ Išek, T. (2006). „Slučaj Pašage Mandžića paradigma težine traganja za povijesnom istinom“, u: H. Kamberović, ur., 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine, prvo izdanje. Sarajevo: Institut za istoriju, 199.

¹⁰¹ Išek, T. (2006). Slučaj Pašage Mandžića, 199.

¹⁰² Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika*, 243.

¹⁰³ Išek, T. (2006). Slučaj Pašage Mandžića, 201.

¹⁰⁴ Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika*, 247.

Pašaga Mandžić je, iznoseći svoje stavove o početku Ustanka na prostoru istočne Bosne, pored optužbi usmjerenih na određene učesnike i organizatore, optužio i Rasima Hurema zbog njegovih pogleda na prvi period NOR-a u istočnoj Bosni. Naime, Hurem je 1970. godine odbranio doktorsku disertaciju koju je sarajevska „Svjetlost“ objavila kao knjigu početkom 1973. godine.¹⁰⁵ Odmah nakon pojavljivanja knjige činilo se da će biti prihvaćena kao jedna od najozbiljnijih naučnih studija o NOR-u. Knjiga je dobila nagradu „Svjetlosti“, a o njenom kvalitetu svjedočilo je i to da je bila doktorska disertacija odbranjena pred komisijom sačinjenom od eminentnih bosanskohercegovačkih historičara: prof. dr. Hamdije Kapidžića, prof. dr. Ferde Hauptmana i prof. dr. Milorada Ekmečića.¹⁰⁶

Huremova interpretacija NOR-a ponudila je drugačiju perspektivu u posmatranju perioda početka Ustanka. U svojoj knjizi jasno je naglasio da je Narodnooslobodilački pokret (NOP) u jednom trenutku svoga razvoja prošao kroz period krize koja je, po njemu, izazvana pretjeranom željom za ideološkim obračunom i preobražajem društva. Hurem je istakao da se KPJ skretanjem političkog kursa ulijevo nastojala radikalno obračunati s građanskim političkim elementom društva. Propagirajući revolucionarne ciljeve i revolucionarnu sadržinu Ustanka, došlo je do sužavanja političke platforme NOP-a. Cilj oslobođenja države i naroda, koji je bio „tradicionalan, blizak, jasan i egzistencijalan“ seljačkoj strukturi, doveden je u isti položaj sa pobjeđivanjem klasnog neprijatelja.¹⁰⁷ Takav stav značajno je otežao i usporio pristup seljaka jedinicama NOP-a, jer se njihovi interesi završavaju sa „njihovim selom“ i među njima nije postojala jasna slika o partizanskoj borbi i njenim ciljevima za koje se svi moraju žrtvovati i prevazići granice „svoga sela“ ili grada kako bi slobodu donijeli i drugima. Takva slika NOP-a je dobro predstavljena u filmu Bahrudina Čengića „Gluvi barut“.¹⁰⁸

Iako Hurem na kraju svoga rada zaključuje da je kriza NOP-a bila nužna kako bi se u pokretu suzbile najekstremnije frakcije i politika prilagodila svojoj bazi, tj. seljaštvu, njegov kritički pogled na NOP nije naišao na odobravanje. Prve optužbe na Huremov rad izrečene su na

¹⁰⁵ Kamberović, H. (2006). „Najnoviji pogledi“, 27.

¹⁰⁶ Kamberović, H. (2006). „Najnoviji pogledi“, 27.

¹⁰⁷ Hurem, R. (1972). Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1942. i početkom 1942. godine. Sarajevo: Svjetlost.

¹⁰⁸ *Gluvi barut*. (1990). (film) SFRJ: Bahrudin Čengić; Analizu prezentacije Ustanka u ovom filmu predstavila je Sabina Ferhadbegović: Ferhadbegović, S. (2012). „Ustanak, Narodnooslobodilačka borba, bratoubilački rat: 1941. godina u filmovima „Major bauk“ i „gluvi barut““. u: H. Kamberović, ur., *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Sarajevo: Institut za istoriju, 227.

naučnom skupu posvećenom AVNOJ-u i NOB-u u organizaciji Instituta za istoriju.¹⁰⁹ U svom referatu Pero Morača je započeo kampanju protiv Hurema i njegovog rada ističući da je „kompozicija studije u cijelosti podređena afirmaciji te teze“.¹¹⁰ Ono što je zanimljivo jeste da je upravo ovaj napad poslužio kao poziv drugim sudionicima naučnog skupa, ali i postao šablon napada na Huremov rad.

Jedan od najozbiljnijih napada na Huremov rad bila je diskusija u Institutu za istoriju 1975. godine. Diskusija je započela isticanjem problema, a vrlo brzo se se pretvorila u kritiku i omalovažavanje Huremovog naučnoistraživačkog rada. Kritikovalo se skoro sve, od toga kako je tema uopšte odobrena za istraživanje i kako je odbranjena kao doktorska disertacija pa do toga kako je neko takvu knjigu mogao štampati i nagraditi. Prema Huremovom radu upućene su izuzetno negativne riječi. Optužen je da je napravio krupne metodološke greške, da je najprije postavio tezu o krizi NOP-a, a zatim selektivno koristio građu koja je išla u prilog tezi i da je umjesto „čiste nauke“ otišao posve stranputice.¹¹¹ Svi učesnici u diskusiji su iskoristili priliku da kritiziraju Huremovu knjigu iako su neki od njih stavljali jasno do znanja da nisu upućeni dovoljno u izvore i literaturu. Ono u čemu su svi bili složni jeste da se ne smije dopustiti devalviranje tekovina NOR-a kao ni uloga KPJ u Ustanku.

¹⁰⁹ N. Babić, ur. (1974). *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*. Beograd: Rad.

¹¹⁰ Morača, P. (1974). „O jednoj interpretaciji razvitka NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine“. U: N. Babić, ur., *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*. Beograd: Rad, 98.

¹¹¹ „Diskusija o knjizi dr. Rasima Hurema: Kriza NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine“. Svjetlost, Sarajevo 1972. (str. 322). *Prilozi instituta za istoriju*, br. 11-12. Sarajevo, 1975-1976.

5. SUBNOR i obilježavanje NOR-a tokom 1970-ih godina

U prethodnom poglavlju ukazano je na određene momente koji su karakteristični za društveno-politički kontekst 1970-ih godina u Bosni i Hercegovini, ali i Jugoslaviji. Ta dešavanja nisu se odražavala samo na SKJ i nisu ostajala samo u sferi naučnih rasprava, posebno kada su dovođene u pitanje tekovine NOR-a. Suštinski se sve što je imalo veze sa NOR-om odražavalo i na rad SUBNOR-a kao krovne organizacije svih učesnika ovog rata. Učešće SUBNOR-a u obilježavanju NOR-a i dalje je bilo izuzetno veliko, mada je postojala sve veća težnja da se u taj proces uključuju i ostale organizacije unutar SSRN-a iz niza objektivnih razloga, a to su, prije svega, starost boračke populacije koja je onemogućavala inovativnost i aktivniji rad boraca na tom polju, pa su iz SUBNOR-a najprije posegnuli za uključivanjem omladinskih organizacija u ovaj proces još sredinom 1960-ih godina.¹¹² Ono što su unutar SUBNOR-a suštinski smatrali jeste da je krajnje potrebno da se njegovanje revolucionarnih tradicija prestane posmatrati kao vraćanje duga, te da se kao oblici njegovanja tradicija ne posmatraju isključivo zastarjele forme i prakse, nego i svi drugi oblici koji će tematski i sadržajno biti vezani za događaje i ličnosti iz NOR-a.¹¹³

Gradnja spomenika NOR-u tokom 1970-ih godina imala je manji intenzitet od gradnje spomenika tokom 1950-ih i 1960-ih godina. U ovom periodu se pažnja posvetila izgradnji monumentalnih spomenika za ključne događaje NOR-a koji još nisu bili obilježeni na „adekvatan“ način. To su u Bosni i Hercegovini bili prostori značajnih bitki poput Sutjeske i Kozare pa su u skladu s tim 1971. i 1972. na pomenutim mjestima podignuti monumentalni spomenici.¹¹⁴ Krajem 1970-ih godina u Bosni i Hercegovini započeta je izgradnja monumentalnog obilježja u spomen Bitki na Neretvi na Makljenu 1978. godine i Spomen-parka Vraca čija izgradnja je započeta krajem 1970-ih godina prije svega jer je Sarajevo bilo jedini republički centar koji nije imao monumentalno obilježje posvećeno NOR-u do tog perioda.¹¹⁵ Monumentalnost spomenika glavna je karakteristika njihove izgradnje tokom 1970-ih godina u odnosu na raniji i kasniji period, a savršeno se uklapa u nastojanja SUBNOR-a krajem 1960-ih godina koja su imala za cilj da se

¹¹² „Sednica Predsedništva Saveznog odbora SUBNOR Jugoslavije“, *Četvrti juli*, 8. maj 1972. godine. 1-2.

¹¹³ Arhiv Jugoslavije (AJ). SUBNOR (297). F. 80. *Peta sednica Komisije za njegovanje revolucionarnih tradicija Saveznog odbora SUBNORJ*. 1. (dokumente ustupio dr. Amir Duranović).

¹¹⁴ Čusto, A. (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu*, 46.

¹¹⁵ Spomen-park Vraca je svečano otvoren 1981. godine. Čusto, A. (2008). „Kolektivna memorija grada – Vječna vatra i Spomen-park Vraca“, *Historijska traganja*, br. 1, 106-107.

izgrađuju spomenici koji će biti što funkcionalniji i imati mnogo veći značaj – kulturni, umjetnički i estetski. Stoga su ih i gradili najznačajniji umjetnici toga vremena te su i do danas ostali najreprezentativniji spomenici NOR-u u Bosni i Hercegovini, oni koji nisu uništeni.

Aktivnosti SUBNOR-a u Bosni i Hercegovini početkom 1970-ih godina bile su u značajnoj mjeri usmjerene na pružanje pomoći borcima koji su stradali u zemljotresu u Banjoj Luci 1969. godine. Mnoge organizacije SUBNOR-a su na različite načine pružale pomoć borcima ovoga kraja. Ipak, sva pomoć unutar SUBNOR-a Bosne i Hercegovine bila je dobrovoljnog karaktera. Prvobitno su se na takve poteze upustile lokalne organizacije, kao npr. SUBNOR Zenice koji je izdvojio sredstva za kupovinu jednog stana u Banjoj Luci koji će općinska organizacija SUBNOR-a dodijeliti jednom borcu koji je ostao bez svoga stana.¹¹⁶ Takvih akcija pojedinih organizacija bilo je mnogo, a kasnije je Predsjedništvo Saveznog odbora SUBNOR-a na četvrtoj sjednici donijelo odluku da se od ukupnog iznosa koji je bio predodređen za kupovinu i izgradnju boračkih stanova od svih republika izdvoji 20% za borce Krajine, što je iznosilo oko 4 miliona dinara.¹¹⁷ Aktivnosti SUBNOR-a su se tokom 1970-ih godina više bazirale na ona polja rada koja za ovu organizaciju nisu bila najvažnija. Na Sedmom kongresu SUBNOR-a, održanom u Zagrebu u junu 1974. godine, ukazano je da su takvi uvjeti stvoreni usljed „povoljnog rešavanja socijalno-ekonomskih pitanja boraca i prenošenja operativnih poslova zaštite boraca na organe uprave društveno-političke zajednice“.¹¹⁸ To je u suštini značilo da je osigurana skrb za borce pružala mogućnost SUBNOR-u da svoje djelovanje fokusira više na politička pitanja i da dodatno pojača svoje djelovanje u njegovanju tradicija NOR-a.

Jedna od političkih aktivnosti SUBNOR-a u ovom periodu vezuje se za debate vođene o reformi Ustava. Za dio boračke populacije je ono što se predlagalo bilo suviše liberalno i demokratski, a dio je upravo u takvim potezima vidio konačni razvojni stepen samoupravljanja. U same rasprave SUBNOR je bio uključen direktno, ali i preko svojih najistaknutijih predstavnika, a borce su posebno zabrinjavale glasine o mogućim izmjenama u finansiranju boračko-invalidske zaštite. Jedan od najaktivnijih u svojim javnim istupima u tom periodu bio je Čedo Kapor. On se, generalno, u ovom periodu kroz svoje javne istupe predstavljao kao svojevrsan zaštitnik narodnih interesa, pa je tako bilo i u slučaju ustavnih promjena, gdje je javno izlazio s optužbama da su

¹¹⁶ „Pomoć Banjaluci“, *Četvrti juli*, 10. februar 1970. godine. 3.

¹¹⁷ „Sredstva za boračke stanove i ove godine“, *Četvrti juli*, 3. mart. 1970. godine. 2.

¹¹⁸ *Sedmi kongres SUBNOR Jugoslavije*. (1974). Beograd: Četvrti juli, str. 24.

postojale uzurpacije desetina hiljada radnika, što se ovim ustavnim promjenama mora spriječiti.¹¹⁹ Isticanje Čede Katora u ovom slučaju bitno je iz razloga što je on od Šestog do Sedmog kongresa (1969-1974) SUBNOR-a bio potpredsjednik u Saveznom odboru. Njegovo djelovanje kroz SUBNOR do njegovog sukoba sa SK može se okarakterizirati kao želja da boračku populaciju iskoristi u svojoj političkoj borbi. Njegova istupanja u medijima bila su kritika privrednoj politici SKJ i izuzetno česta. Kator je smatrao da se u Jugoslaviji privredna politika mora usmjeriti više ka iskorištavanju resursa i boljem planiranju, jer je praksa pokazala da su planiranja bila jako slaba i da su se devize morale trošiti na nabavku resursa koji su u Jugoslaviji neiskorišteni, a posebno je kritizirao neravnomjeran razvoj, što je objašnjavao na primjeru Bosne i Hercegovine.¹²⁰ U svojim istupima koji su bili prilično oštra kritika SKJ i koje je Kator iznosio u medijima, zabrinjavajuće je bilo to što je on tražio podršku među boračkom populacijom za svoju borbu. Tako je na sjednici Predsjedništva Saveznog odbora SUBNOR-a ponovo isticao značaj boračke organizacije čija se uloga u društvu degradira te naglasio da „naša organizacija nije zaslužila takav tretman“.¹²¹ Nikakva realna degradacija uloge SUBNOR-a nije postojala niti je bilo namjere da se uskrate prava ili privilegije borcima NOR-a. Stalno pojavljivanje Katora u medijima, u kojima je konstruirao atmosferu ugroženosti SUBNOR-a, svjedoči da je u svojoj političkoj borbi koju je već bio započeo, na svojoj strani želio imati SUBNOR. Uzimajući u obzir njegovu popularnost među borcima, posebno u Bosni i Hercegovini, bilo je jasno da bi mogao okupiti značajnu podršku. Međutim, Kator u svojim namjerama da sebi osigura izvjesnu podršku među borcima kroz poziciju u SUBNOR-u nije uspio, a njegovi istupi protiv SK prestaju već nakon što je dobio partijsku opomenu. Uz to, na Sedmom kongresu SUBNOR-a nije bio biran niti na jednu poziciju u organizaciji.¹²²

Sličan odnos su u SUBNOR-u imali i prema drugim borcima koji su se suprotstavljali kursu SK. Najteže je u tom slučaju prošao Osman Karabegović, koji je i u SKJ pretrpio najjači udarac. On je zbog svog djelovanja i isključenja iz SKJ morao biti opozvan iz SUBNOR-a.¹²³ No, tu nije bio kraj osporavanja djelovanja i ličnosti Osmana Karabegovića. Uz godišnjicu oslobođenja Banje Luke u listu SUBNOR-a pripremljen je članak koji predstavljao svojevrsnu rekapitulaciju

¹¹⁹ „Ustavne promene – korak dalje naše Revolucije“, *Četvrti juli*, 16. mart. 1971. godine. 3.

¹²⁰ „Razvoj nerazvijenih područja – zajednički dug“, *Četvrti juli*, 30. juni 1970. godine. 3.

¹²¹ „Savez komunista može računati na podršku boraca“, *Četvrti juli*, 25. maj 1971. godine. 3.

¹²² *Sedmi kongres SUBNOR* (1974), str. 172.

¹²³ Sarač-Rujanac, Dž. (2015). *Politička djelatnost Branka Mikulića*, 295.

radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije na prostoru Banje Luke. Ono što se primjećuje jeste da je izuzetno velika pažnja posvećena značajnim ličnostima ovog grada i regije, koje su imale svoj doprinos od osnivanja prvih partijskih organizacija do oslobođenja grada.¹²⁴ Međutim, ni na jednom mjestu se ne spominju Osman Karabegović i Hajro Kapetanović iako su vrlo značajne ličnosti ovog prostora u NOR-u. Osman Karabegović bio je jedan od glavnih organizatora Ustanka na ovom prostoru, kao i rukovodilac partijskog savjetovanja na Šehitlucima 1941. godine, ali se u pomenutom tekstu uz ovo savjetovanje jedini imenom spominje Đuro Pucar.¹²⁵ Ovakav pristup pokazuje da je društveno-politički kontekst imao odraz i u SUBNOR-u, pa su neprijatelji SKJ po automatizmu bili neprijatelji SUBNOR-a ili u najmanju ruku nepoželjni, a njihov značaj u NOR-u se umanjivao ili marginalizirao.

Napeto političko stanje u SKBiH imalo je svog odjeka na rad Skupštine SUBNOR-a BiH, koja je svojim punim kapacitetom dala podršku SK i njihovim odlukama, te odlučno kritizirala postupke pojedinih boraca da lične i lokalne interese stavljaju ispred opštih zajedničkih interesa.¹²⁶ Također je dato uputstvo SUBNOR-a za preustroj SSRN-a koji se mora organizirati tako da sve organizacije unutar SSRN-a djeluju kao jedna, uz izrazito visok nivo koordinacije pod vodstvom SKJ, a ne nasuprot njega. Kako se navodi, „nije dovoljno samo osuditi paralelizam, transmisijsku koncepciju i politički pluralizam društveno-političkih organizacija“.¹²⁷ Ovakva uputa u sebi sadrži gotovo ključne riječi iz optužbi upućivanih prema Avdi Humi, a optužbe za lokalno djelovanje zarad vlastitih interesa savršeno se poklapaju s onim za šta su, između ostalog, optuženi Osman Karabegović, Hajro Kapetanović i Pašaga Mandžić. To svakako nisu bile stvarne težnje SUBNOR-a koji po pitanju uređenja strukture SSRN-a nije mogao mnogo uraditi, a to nije ni bila dužnost ove organizacije. Međutim, bilo je potrebno iskoristiti priliku, te jedan način djelovanja i ponašanja proglasiti nepoželjnim kako se ne bi mogle stvarati frakcije koje ću javno ispoljavati svoju podršku onima koji zagovaraju „kontrarevolucionarne“ ideje.

Svoj odnos prema „kontrarevolucionarnim“ elementima u društvu SUBNOR je uspostavio još od 21. sjednice Predsjedništva SKJ koja nije bila putokaz za daljnje aktivnosti samo SKJ, nego i svim društveno-političkim organizacijama. U SUBNOR-u su nedugo nakon ove sjednice

¹²⁴ „Od kada je Banja Luka postala“, *Četvrti juli*, 1. maj 1973. godine. 35.

¹²⁵ „Od kada je Banja Luka postala“, *Četvrti juli*, 1. maj 1973. godine. 35.

¹²⁶ „Četvrta skupština SUBNOR-a BiH“, *Četvrti juli*, 5. juni 1973. godine. 3.

¹²⁷ „Četvrta skupština SUBNOR-a BiH“, *Četvrti juli*, 5. juni 1973. godine. 4.

organizirani sastanci u kojima se razmatralo daljnje djelovanje i rad koji su morali biti usklađeni sa zaključcima 21. sjednice. RO SUBNOR-a Bosne i Hercegovine je tom pitanju posvetio svoju šestu sjednicu, na kojoj se zaključilo da je nužno dati punu podršku Titu i SK u borbi protiv nacionalizma i šovinizma koji su ponovo oživjeli, a posebno uzimajući u obzir neprijatelje koji djeluju van zemlje u cilju rušenja socijalizma.¹²⁸ Borci su se na svim nivoima morali angažirati u provođenju zaključaka te sjednice jer su u njoj vidjeli „pobedu revolucionarne linije i druga Tita i početak stvarne akcije protiv opasnosti koje su ozbiljno ugrožavale našu zajednicu“.¹²⁹ U tim akcijama borci su, kako se navodi dalje, bili ponekad previše kritični, ali sve sa željom da se problemi što prije prevaziđu. Ono što se teško prihvatilo u SUBNOR-u jeste da su u tom periodu na površinu isplivali pojedini borci koji su u svojim sredinama bili „nosioci negativnih pojava“ pa su zbog toga mnogi od njih isključeni iz SUBNOR-a.¹³⁰ U tom smislu, kada je god postojala mogućnost, koristilo se pravo boraca NOR-a da odu ranije u penziju pa je to bio način odstranjivanja iz SKJ i drugih društveno-političkih organizacija.¹³¹ Jedna od glavnih aktivnosti SUBNOR-a unutar svojih redova u duhu 21. sjednice Predsjedništva SKJ bila je da se obave razgovori sa borcima kojih je ukupno oko 100 napustilo SK iz raznih razloga.¹³² Nešto kasnije, na Sedmom kongresu, stanje je bilo još dramatičnije jer se ustanovilo da je od ukupnog broja članova SUBNOR-a samo 20% bilo u članstvu SKJ.¹³³

Pored spomenutih političkih sukoba u koje su bili umiješani istaknuti borci i članovi SUBNOR-a, početkom 1970-ih godina u javnom prostoru iznenadno se pojavljuje više različitih interpretacija ratne prošlosti nego što je jednopartijski sistem u SFRJ mogao podnijeti. U žiži tih rasprava našli su se opet istaknuti borci i članovi SUBNOR-a koji su ujedno obnašali značajne političke funkcije u postratnom periodu. Teze Pašage Mandžića, kako je ranije u tekstu navedeno, dovele su ga u sukob sa Rodoljubom Čolakovićem i Svetozarom Vukmanovićem, koji su također imali sukobljena mišljenja po pitanju Ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine, a rasprava je pokrenuta feljtoniziranjem Vukmanovićevih *Memoara* u beogradskoj „Politici“ početkom 1972.

¹²⁸ „Šesta sjednica Republičkog odbora SUBNOR-a BiH“, *Četvrti juli*, 18. januar 1972. godine, 4.

¹²⁹ „SUBNOR – snažan oslonac Saveza komunista“, *Četvrti juli*, 30. april 1974. godine, 5.

¹³⁰ „SUBNOR – snažan oslonac Saveza komunista“, *Četvrti juli*, 30. april 1974. godine, 5.

¹³¹ *Sedmi kongres SUBNOR* (1974), str. 27-28.

¹³² „Briga o ljudima“, *Četvrti juli*, 18. januar 1972. godine, 4.

¹³³ *Sedmi kongres SUBNOR* (1974), str. 28.

godine.¹³⁴ Međutim, bosanskohercegovačko političko rukovodstvo nije prihvatilo niti Mandžićevo niti Vukmanovićevo viđenje dešavanja u istočnoj Bosni. Vukmanović je uz podršku bh. političke elite optužen da unosi razdor među narodima Bosne i Hercegovine i da je njegova interpretacija događaja i ličnosti zapravo napad na Bosnu i Hercegovinu i na njenu revolucionarnu tradiciju.¹³⁵ Ubrzo su uslijedile i prve rasprave o njegovim stavovima organizirane od SUBNOR-a, a u Konjicu je SUBNOR organizirao skup te se na taj način pružila podrška Rodoljubu Čolakoviću.¹³⁶

Kod Mandžića je, s jedne strane, postojala saglasnost da su potezi o suradnji s četnicima nanijeli više štete nego dobrog NOP-u, ali je on svojom upornošću u sukobu s Čolakovićem, koji je držao stranu zvaničnom partijskom tumačenju tih događaja, želio postići da SK prihvati njegova tumačenja kao zvanična, što, pokazalo se, nije bilo moguće. Sredinom 1973. godine na sjednici Sekretarijata CK SKBiH raspravljalo se o takvim Mandžićevim stavovima, a on je optužen da je pretjerano opterećen stradanjem Muslimana, da u tome traži krivicu samo srpskih komunista i u konačnici da je nacionalista.¹³⁷ U jeku rasprava među pomenutim revolucionarima i političkim funkcionerima objavljena je 1973. godine naučna studija Rasima Hurema, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, koji je ponudio još jednu perspektivu istih događaja na istom prostoru.¹³⁸ Njegova teza da je kriza NOP-a rezultat ulaska u drugu fazu revolucije nakon nagrađivanja naišla je na apsolutno neodobravanje i kritiku, najprije političke, a zatim i akademske elite, te u skladu s tim pretrpjela niz napada i apsolutni poraz. Kolika je doza nespremnosti postojala za propitivanje pojedinih događaja NOR-a, najbolje oslikavaju riječi Hamdije Pozderca tokom rasprave o stavovima Pašage Mandžića kada je rekao da je dobro da

¹³⁴ Svetozar Vukmanović Tempo bio je na početku Ustanka komandant Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. Feljtonizirajući svoje *Memoare* on je u određenoj mjeri govorio negativno o Ustanku u Bosni i Hercegovini. Optuživao je bosanskohercegovačke komuniste da su bili neorganizirani, da su Muslimani i Hrvati odbijali izvršiti zadatak u Zenici jer nisu bili revolucionarno raspoloženi i, u konačnici, ono što je izazvalo najviše problema, da su rukovodioci u istočnoj Bosni, posebno Rodoljub Čolaković, napravili niz pogrešnih koraka prilikom formiranja zajedničkih partizansko-četničkih jedinica. Vukmanović, S. (1971). *Revolucija koja teče. Memoari*. Beograd: Komunist, 197-235.

¹³⁵ Kamberović, H. (2012). „Bura oko 1941. – Na marginama jedne polemike“. U: H. Kamberović, ur., *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Sarajevo: Institut za istoriju, 191.

¹³⁶ Kamberović, H. (2012), „Bura oko 1941“, 190.

¹³⁷ Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika*, 245.

¹³⁸ Hurem, R. (1972). *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Sarajevo: Svjetlost.

postoje različita mišljenja, ali da se ocjene Revolucije ne mogu davati izvan okvira koje je postavila Partija.¹³⁹

Sve spomenute ličnosti koje su kroz politički sukob povezale SK i SUBNOR ili koje su kroz svoju interpretaciju historije „pretresale“ događaje od izuzetnog značaja za SK i SUBNOR, nisu uspjele u svojim namjerama, bile one pozitivne ili negativne. S druge strane, SUBNOR je u vezi sa svim pitanjima dosljedno slijedio partijski kurs i time se pokazao kao dosljedni zaštitnik revolucionarnih tradicija, a to se odrazilo i na obilježavanje NOR-a.

Njegovanje revolucionarnih tradicija predstavljalo je SUBNOR-u značajne probleme početkom 1970-ih godina. U SUBNOR-u nije bilo dovoljno samo naglasiti potrebu za novijim konceptom njegovanja tradicija NOR-a nego je bilo potrebno objasniti zašto su tradicije potrebne i zašto ih se mora očuvati prenošenjem na mlade generacije. U jednoj od analiza o njegovanju tradicija NOR-a navodi se kako su konzervativno-birokratski elementi, koji ne žele progres, pokušali zadržati *status quo* po pitanju njegovanja tradicija koje je upravo zbog toga od strane omladine i društva percipirano negativno i konzervativno.¹⁴⁰ Ono što se stalno naglašavalo jesu dva aspekta tradicija NOR-a koja se podrazumijevaju u svim aktivnostima društveno-političkih organizacija koje pravilno tretiraju tradicije NOR-a, a to su moralno-etički i vojni aspekt tradicija NOR-a.¹⁴¹

Načini obilježavanja i proslavljanja NOR-a koji su prakticirani do kraja 1960-ih godina smatrali su se prevaziđenim, neefikasnim i suviše konvencionalnim. Bilo je jasno da je nešto potrebno temeljito mijenjati i ranije, pa je pojačana suradnja sa Savezom omladine Jugoslavije.¹⁴² Sredinom 1972. godine Predsjedništvo SO SUBNOR-a i Savez socijalističke omladine Jugoslavije održali su zajedničku sjednicu u kojoj su posvetili pažnju ovim problemima.¹⁴³ Isticalo se da borci i omladina najviše rade na očuvanju tradicija NOR-a, ali isto tako da to nisu ekskluzivno njihove

¹³⁹ Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika*, 245.

¹⁴⁰ AJ. SUBNOR J. 297-111. *Milanović, A. O nekim aktuelnim pitanjima iz oblasti negovanja tradicija*. 3.

¹⁴¹ AJ. SUBNOR J. 297-111. *Čejvan, I. Tradicija NOR i Revolucije i uloga muzeja*. 6.

¹⁴² Plod ove saradnje je vidljiv u Izveštaju o radu Saveznog odbora SUBNOR-a između Šestog i Sedmog kongresa gdje se navodi kako su se u skladu sa uputama Šestog kongresa pokušali unijeti novi sadržaji u način obilježavanja i njegovanja tradicija NOR-a. To je ostvareno uz suradnju sa Savezom omladine Jugoslavije, a iz koje je proizašlo izdavanje albuma i naljepnica sa motivima NOR-a, proizvodnja lutki „partizanki“, veća podrška reli-takmičenju „Sutjeska“, izdavanje LP ploča sa partizanskim pjesmama, itd. *Sedmi kongres SUBNOR*. (1974), str. 34-36.

¹⁴³ „Sednica Predsjedništva Saveznog odbora SUBNOR Jugoslavije“, *Čvrti juli*, 8. maj 1972. godine. 1.

dužnosti, već dužnosti cijelog društva.¹⁴⁴ Njegovanje revolucionarne prošlosti trebalo je da bude u funkciji budućim generacijama, a ne radi veličanja sopstvenog uspjeha jer će se na taj način steći kontinuitet revolucije kao putokaz omladini za nastavak revolucionarnog puta koji traje.¹⁴⁵ Također, njegovanje revolucionarnih tradicija trebalo je pomoći u razvijanju jugoslavenskog socijalističkog patriotizma „kao svesti o trajnoj pripadnosti jugoslavenskoj, samoupravnoj, socijalističkoj zajednici ravnopravnih i bratskih naroda“.¹⁴⁶ Savez omladine je od SUBNOR-a redovno korišten kao radna snaga za provođenje određenih radnih akcija, ponekad u velikom broju. Pod izgovorom njegovanja revolucionarnih tradicija odvijali su se ozbiljni infrastrukturni radovi, ali i određeni radovi o kojima se trebao brinuti SUBNOR. Jedan od primjera za to jeste velika radna akcija „1975 – godina uređenja spomenika i obeležja revolucije i groblja palih boraca“, gdje je Savez omladine imao najviše obaveza uz JNA.¹⁴⁷

U SUBNOR-u je postojala želja da se u proces njegovanja tradicija uključe i druge organizacije koje bi svojim aktivnostima unijele više ideja i kreativnosti, jer je bilo očito da toga nedostaje SUBNOR-u, a još očitije da oni u vezi s tim pitanjem nisu mogli napraviti mnogo više od saradnje sa Savezom omladine. Posebno se isticalo kako radnička klasa najmanje doprinosi njegovanju tradicija NOR-a i kako revolucionarne tradicije moraju biti prisutne u radnim kolektivima i fabrikama, a to se nastojalo promijeniti tako što je uspostavljen kontakt sa Savezom sindikata Jugoslavije i što su otvorene javne diskusije po tom pitanju u listovima „Četvrti juli“ i „Rad“.¹⁴⁸ Sedmi kongres je zaključio da se SUBNOR mora založiti da taj proces bude zadatak svih pojedinaca i organizacija u društvu, da se suradnja SUBNOR-a fokusira na omladinske organizacije, te odgojno i vaspitno djelovanje u duhu „bratstva i jedinstva“, a kako bi se to ostvarilo planirano je pružanje podrške za pisanje novih udžbenika, snimanje filmova, izdavanje memoarske i stručne literature koje će na pravilan način tretirati tematiku NOR-a.¹⁴⁹ To je bio „hronični“

¹⁴⁴ „Sednica Predsjedništva Saveznog odbora SUBNOR Jugoslavije“, *Četvrti juli*, 8. maj 1972. godine. 2.

¹⁴⁵ AJ. 297-111. *Nacrt zaključaka o savremenom prilazu boraca i omladine negovanju i razvijanju revolucionarnih tradicija*. 2-3.

¹⁴⁶ AJ. 297-111. *Nacrt zaključaka o savremenom prilazu boraca i omladine negovanju i razvijanju revolucionarnih tradicija*. 4.

¹⁴⁷ AJ. 297-134. *Predlog orijentacionog programa rada*. 9.

¹⁴⁸ AJ. 297-134. *Predlog orijentacionog programa rada*. 7.

¹⁴⁹ „Zaključci Sedmog kongresa Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije“, *Četvrti juli*, 25. juni 1974. godine. 43.

problem SUBNOR-a koji se nije uspio riješiti, a na to ukazuju stalno ponavljanje kako u štampi tako i unutar samog SUBNOR-a.¹⁵⁰

Početakom 1970-ih godina u SUBNOR-u su se počele prepoznavati određene akcije omladine i određenih društvenih organizacija koje su bile povezane sa sjećanjem na događaje ili ličnosti iz perioda Drugog svjetskog rata. One su se pokazale mnogo sposobnijima da privuku građane iz svih republika, pa i iz susjednih zemalja, nego što su to uspijevale određene manifestacije u organizaciji SUBNOR-a. Jedan od takvih primjera je auto-moto reli „Sutjeska“ koji nije bio takmičarskog karaktera, a početkom 1970-ih godina postao je najveća manifestacija ovakve vrste po broju učesnika u svijetu. Čedo Kapor je u svom izlaganju na sjednici Komisije za njegovanje tradicija NOR-a istakao kako se ova manifestacija „afirmisala kao opštejugoslavenska manifestacija sa ciljem da doprinese njegovanju revolucionarnih tradicija i da se manifestuje to bratstvo i jedinstvo“, te da se slični projekti moraju podržavati od strane SUBNOR-a jer su „efikasni u realizaciji naših ciljeva i zadataka“¹⁵¹. Ovakve manifestacije SUBNOR je rado preuzimao pod svoje okrilje, dodatno ih finansirao i pomagao njihovu organizaciju, jer sami nisu mogli organizirati slične manifestacije.

Jedna od pojava koja karakterizira interpretaciju NOR-a u SUBNOR-u tokom 1970-ih godina jeste ta da je pažnja s „Narodnooslobodilačkog rata“ preusmjerena na „Narodnu revoluciju“. Još u 1960-im se ova dva pojma sve češće mijenjaju i sve se više pažnje usmjerava na „Narodnu revoluciju“. Do ove pojave došlo je nakon zapažanja na Četvrtom kongresu SUBNOR-a, kada se uvidjelo da su spomenici NOR-u skoro uvijek i spomenici „Narodnoj revoluciji“, ali da se odnose na samo jedan period Revolucije (1941-1945), te da postoji stvarna potreba da se u mnogo većoj mjeri nego do tada obilježavaju događaji i ličnosti iz predratnog revolucionarnog djelovanja.¹⁵² Međutim, pri obilježavanju i proslavljanju događaja i ličnosti NOR-a tokom 1970-ih godina, ne uočavaju se nikakve krupnije promjene u odnosu na raniji period. SUBNOR je nastojao intenzivno raditi na obogaćivanju sadržaja, na podsticanju omladine, ali i drugih društvenih slojeva da se uključe u te procese, ali se u odnosu na društveno-politički kontekst i promjene nije ništa značajno mijenjalo. Jedina „promjena“ koju možemo uočiti jeste da se u

¹⁵⁰ „Idejno i akciono jedinstvo organizacije“, *Četvrti juli*, 3. februar 1976. godine. 5; Nađ, K. (1978). *Uvek okrenuti budućnosti. Izvodi iz govora između VII i VIII kongresa SUBNOR-a*. Beograd: „Četvrti juli“, 98; *Osmi kongres Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*. (1978). Savezni odbor SUBNOR Jugoslavije, 74.

¹⁵¹ AJ. 297-80. *Stenografske beleške sa sednice Komisije za njegovanje tradicija SUBNOR*.6.

¹⁵² Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 86-87.

SUBNOR-u javlja želja i nastojanje da se „*vрати етика револуције у свим областима друштвеног живота*“.¹⁵³ Naime, SUBNOR je na društveno-politički kontekst 1970-ih godina, a u vezi s njegovanjem revolucionarnih tradicija, reagirao tako što je pokušavao pooštriti dotadašnji kurs posmatranja NOR-a kao epopeje i najsvjetlijeg perioda historije južnoslavenskih naroda. U tom smislu nastojalo se „raščistiti s raznim negativnim i liberalnim pojavama u kulturi, filmu, televiziji, izdavačkoj djelatnosti i drugom, sve u cilju dosljednog ostvarivanja i vraćanja etike revolucije“.¹⁵⁴ Na sjednicama Komisije za njegovanje tradicija česte su bile rasprave na kojima su se evidentirali pojedinci i kolektivi koji su svojim radom, a prema mišljenju rukovodilaca SUBNOR-a, pokušali degradirati NOR ili su omalovažavali njihovu borbu. Uglavnom su kritikovana literarna djela i filmovi čiji su autori optuživani za „antisocijalističko i antisamoupravno djelovanje“ pod kojim se podrazumijevalo uništenje moralnih, etičkih i drugih vrijednosti koje je NOR nosio sa sobom.¹⁵⁵ Tu posebno mjesto zauzima kritika filmova koji su bili zastupljeni krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina na televiziji pa su iz SUBNOR-a tražili da se organiziraju sastanci sa odgovornim predstavnicima i da se sa njima „popriča o repertoaru“.¹⁵⁶ SUBNOR je odlučno reagirao na pokušaje degradiranja i omalovažavanja NOR-a, upućujući proteste i otvarajući diskusije o tim pitanjima. Negiranje slave NOR-a, njegovih moralnih i etičkih uspjeha dovodilo bi u pitanje i sam rad SUBNOR-a na njegovanju tradicija NOR-a, a tako nešto se nije moglo desiti u 1970-im godinama.

U zapadnoj Evropi se sjećanje na Drugi svjetski rat mijenjalo krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, centralnu ulogu u obilježavanju preuzima besmisao ratovanja uopće te se pokušavala dati podrška onima koji su bili raspoloženi za stvaranje „vječnog mira“.¹⁵⁷ Jedan od najvažnijih trenutaka u smislu ovih promjena bila je 1968. godina, koju karakteriziraju studentski protesti u većini „zapadnih“ zemalja. Iako su motivi za studentske proteste imali različite vidove nezadovoljstva, jedan od glavnih pokretača ubrzo je postao Vijetnamski rat na koji se prestalo gledati kao na „jedan u nizu“ oružanih sukoba i koncentracija simbolike u ovom ratu brzo se

¹⁵³ „SUBNOR – snažan oslonac Saveza komunista“, *Četvrti juli*, 30. april 1974. godine. 5.

¹⁵⁴ „SUBNOR – snažan oslonac Saveza komunista“, *Četvrti juli*, 30. april 1974. godine. 5.

¹⁵⁵ AJ. 297-80. *Informacija o nekim pojavama iskrivljivanja i degradiranja NOR-a i revolucije naših naroda i narodnosti*. 3.

¹⁵⁶ AJ. 297-80. *Prva sednica Komisije za njegovanje revolucionarnih tradicija Saveznog odbora SUBNOR Jugoslavije*. 42.

¹⁵⁷ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 80.

pretvorila u generator studentskih nemira.¹⁵⁸ Antiratni protesti u evropskim zemljama, koje nisu direktno bile pogođene ratom, svoju pokretačku energiju pronalazili su u raznim humanističkim vrijednostima kojima su pokušavali pokazati svu pogubnost ratovanja.¹⁵⁹ Studentski nemiri imali su svoj epilog i u Jugoslaviji te, iako imaju svoje specifičnosti, mogu se posmatrati i kao dio globalnih studentskih protesta. Ipak, u Jugoslaviji oni nisu mogli dovesti do takvog preobražaja u posmatranju rata uopće, kao ni Drugog svjetskog rata. Ideologizacija jugoslavenskog društva podrazumijevala je i rad na borbenoj spremnosti cijelog jugoslavenskog društva, od najmlađih do najstarijih članova, kao i održavanje borbenog duha. Pobjeda u Drugom svjetskom ratu percipirana je pozitivnom pa je u skladu s tim i proslavljena. Konstantno spominjanje „bratstva i jedinstva naroda“ te obilježavanje i proslavljanje ključnih vojno-političkih događaja NOR-a služilo je održavanju „crno-bijele“ slike rata.

Kada se govori o obilježavanju i proslavljanju NOR-a, za SUBNOR su ključnu ulogu imali vojni događaji. Početkom 1970-ih godina prvi jubilej koji je SUBNOR obilježavao na prostoru Bosne i Hercegovine bila je 25-godišnjica oslobođenja Sarajeva. Angažiranje na obilježavanju tog događaja SUBNOR je ispoljavao u duhu aktivne i progresivne saradnje s omladinskim organizacijama i njihovim uključivanjem u njegovanje tradicija NOR-a. Dvije osnovne aktivnosti koje je SUBNOR pripremio, prije svega za omladinu, jesu Deseti jubilarni marš učenika Gimnazije „Ognjen Prica“ te marševi omladine Putevima oslobodilaca Sarajeva.¹⁶⁰ Pored toga, Gradski odbor SUBNOR-a je sa Gradskom konferencijom Saveza omladine i drugim organizacijama organizirao akciju zasađivanja 12 091 sadnice bora i 607 sadnica srebrene smrče kao simbol broja ubijenih i poginulih građana Sarajeva tokom rata.¹⁶¹ Sličan jubilej obilježen je u aprilu u Banjoj Luci koja je, kao i Sarajevo, slavila 25-godišnjicu oslobođenja. U ovom gradu sve aktivnosti SUBNOR-a bile su radnog karaktera i usmjerene na pružanje pomoći stradalima u zemljotresu, ali su se ipak neki svečani elementi proslave morali obilježiti poput obilaska partizanskih grobalja, spomenika na Šehitlucima, a izveden je i improvizirani napad na Banju Luku koji su organizirale jedinice JNA zajedno sa Savezom omladine i Teritorijalnom odbranom.¹⁶²

¹⁵⁸ Klasić, H. (2012). *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak, 78.

¹⁵⁹ Klasić, H. (2012). *Jugoslavija i svijet 1968*, 78.

¹⁶⁰ „Jubilej grada na Miljacki“, *Četvrti juli*, 31. mart. 1970. godine. 1.

¹⁶¹ „Jubilej grada na Miljacki“, *Četvrti juli*, 31. mart. 1970. godine. 1.

¹⁶² „Jubilej grada na Vrbasu“, *Četvrti juli*, 21. april. 1970. godine. 18

Godina 1971. bila je u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini, cijela u znaku jubileja. U Bosni i Hercegovini obilježeno je nekoliko značajnih događaja, od kojih je centralnu ulogu imala proslava Dana Ustanka, a jubilarni ciklus završen je proslavom Dana JNA, odnosno tridesetogodišnjicom formiranja Prve proleterske brigade u Rudom. Formiranim *Odborom za obeležavanje 30-godišnjice Ustanka naroda Bosne i Hercegovine* predsjedavao je Branko Mikulić.¹⁶³ Koliko je bilo važno u političkom kontekstu organizirati što veličanstvenije proslave, pokazuju činjenice da su u SUBNOR-u i formiranom Odboru nastojali da se u ovoj godini održi nekoliko iznimno značajnih stvari. Tu se, prije svega, misli na otkrivanje spomenika na Tjentištu, iako je cjelokupan spomen-park bio završen tek 1973. godine, te uporna nastojanja SUBNOR-a da se na obilježavanje u Rudom dovede Josip Broz Tito koji tu nije boravio od formiranja Prve proleterske.¹⁶⁴

Organizacija proslave Dana Ustanka BiH vodila se u trenutku kada su bile u toku rasprave o pojedinim karakteristikama i događajima iz Ustanka, o čemu je ranije bilo govora. U svom intervjuu za „*Četvrti juli*“ Branko Mikulić se očigledno morao braniti od nekih svojih ranijih istupa koji su percipirani kao veličanje uloge Bosne i Hercegovine i njenih naroda u NOR-u.¹⁶⁵ Takva shvatanja mogla su proizaći iz „pretjeranog“ pridavanja značaja cjelokupnoj ceremoniji i obilježavanju općenito. Mikulić je govorio kako on ne želi favorizirati ili suprotstavljati „nekoga i nešto nekome i nečemu, ne ističemo to kao posebnu istorijsku tezu koja bi mogla biti izdvojena iz konteksta cjelokupnih revolucionarnih zbivanja u Jugoslaviji, a kojom bismo htjeli da otkrijemo nešto novo. Ne. Radi se upravo o sintezi revolucije, o spoju revolucionarnih zbivanja u našoj zemlji“.¹⁶⁶ Tu se pronalaze elementi onoga što Karge objašnjava kao međurepublički sukob za svoju interpretaciju i viđenje NOR-a. Ona smatra da su sve veće ovlasti i samostalnost republika doprinosili „diversifikovanju zvanične ponude sjećanja“ i da su se republičke naracije takmičile za svoju ulogu i mjesto u općejugoslavenskoj slici NOR-a.¹⁶⁷ O tim problemima raspravljalo se i u SUBNOR-u. Rodoljub Čolaković je na sjednici Komisije za njegovanje tradicija NOR-a podvukao kako nema sloge i jedinstvenosti unutar SUBNOR-a, odnosno da treba poštovati autonomiju republičkih organizacija SUBNOR-a, ali da ih sve mora vezivati jedinstvena platforma

¹⁶³ „BiH za vrijeme rata – poligon najžešćih ofanziva“, *Četvrt juli*, 6. april. 1971. godine. 12.

¹⁶⁴ „BiH za vrijeme rata – poligon najžešćih ofanziva“, *Četvrt juli*, 6. april. 1971. godine. 12.

¹⁶⁵ „BiH za vrijeme rata – poligon najžešćih ofanziva“, *Četvrt juli*, 6. april. 1971. godine. 12.

¹⁶⁶ „BiH za vrijeme rata – poligon najžešćih ofanziva“, *Četvrt juli*, 6. april. 1971. godine. 12.

¹⁶⁷ Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu*, 21.

koje više nema.¹⁶⁸ Pored toga, Čolaković je naglasio potrebu da borci NOR-a između sebe, u suradnji sa Predsjedništvom SUBNOR-a, stanu u kraj tendencijama određenih grupa koje stvaraju „diplomatski oportunitet“ jedni drugima i da zajednički nastupaju.¹⁶⁹

Proslava Dana Ustanka bila je najprije zamišljena vrlo skromno, bez manifestacija opštejugoslavenskog značaja iako je bila jubilara godina i postojali su uslovi da budu organizirane ogromne proslave. Međutim, date su upute svim društveno-političkim organizacijama da svečano organiziraju proslave.¹⁷⁰ Praznik je iskorišten kao prilika da se puste u pogon novi industrijski pogoni, škole i izgrađene saobraćajnice. Organizirani su marševi omladine, naučni simpoziji i akademije, te smotra jedinica opštenarodne odbrane.¹⁷¹ Organizaciju proslava SUBNOR je značajno odredio time što je težište proslava preneseno na republike i pokrajine za koje se smatralo da će više pažnje posvetiti ovim proslavama i učiniti ih kvalitetnijim sadržajno i idejno.¹⁷² Republičkim i pokrajinskim odborima preporučeno je da pomognu sve aktivnosti koje daju općenarodni karakter proslavama i koje za cilj imaju isticanje ravnopravnosti i „bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije“.¹⁷³ Na narodnim zborovima koji su organizirani na više mjesta, SUBNOR se potrudio da obezbijedi za svaki zbor po jednu osobu koja će držati govore o počecima Ustanka u tom kraju, ali i u cjelini.¹⁷⁴ Predstavnici SUBNOR-a nisu bili posve zadovoljni kako je obilježavanje početka Revolucije obilježeno u svim republikama, pa su tako uputili protest organizatorima Festivala „Filmske novosti“, koji je povodom tridesetogodišnjice Revolucije izabrao film Živojina Pavlovića „Zaseda“ kao jedno od deset najboljih ostvarenja o temi NOR-a. U SUBNOR-u je percepcija ovog filma bila sasvim drugačija i on je označen kao film koji „duh i etiku revolucije i njenih boraca izvrgava ruglu“.¹⁷⁵ Ipak je vladalo generalno zadovoljstvo načinom na koji su proslavljeni prvi dani Revolucije u republikama, a jedine zamjerke bile su te što nije postojala veća međurepublička suradnja na samostalnoj inicijativi.¹⁷⁶

¹⁶⁸ AJ. 297-80. *Stenografske beleške sa sednice Komisije za njegovanje tradicija SUBNOR*. 9.

¹⁶⁹ AJ. 297-80. *Stenografske beleške sa sednice Komisije za negovanje tradicija SUBNOR*. 11.

¹⁷⁰ AJ. 297-80. *Izveštaj o radu Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija Saveznog odbora SUBNOR u 1971. godini*. 1.

¹⁷¹ Mikulić, B. (1975). *Za šta, a protiv čega*. Sarajevo: Oslobođenje, 100.

¹⁷² AJ. 297-80. *Razmena mišljenja o programima proslave tridesetogodišnjice Ustanka*. 1.

¹⁷³ AJ. 207-80. *Razmena mišljenja o programima proslave tridesetogodišnjice Ustanka*. 2.

¹⁷⁴ „Svečanosti u cijeloj republici“, *Oslobođenje*, 27. juli 1971. godine. 8.

¹⁷⁵ AJ. 297-80. *Izveštaj o radu Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija Saveznog odbora SUBNOR u 1971. godini*. 4.

¹⁷⁶ AJ. 297-80. *Razmena mišljenja o programima proslave tridesetogodišnjice Ustanka*. 4.

Vrlo bitna jubilarna proslava 1971. godine bilo je obilježavanje formiranja Prve proleterske brigade u Rudom, praznik koji se slavio kao Dan JNA. Aktivnosti SUBNOR-a na dovođenju Josipa Broza Tita u Rudo su bile uspješne. U Rudom je u sklopu proslave, u čast ove jedinice NOP-a, izgrađen spomen-dom i unutar njega Muzej Prve proleterske, čija je postavka trebala biti kompletirana saradnjom sa Vojnim muzejom u Beogradu.¹⁷⁷ U *Oslobođenju* je detaljno izvještavano o ovoj proslavi, u kojoj je centralnu ulogu zapravo preuzeo Tito, a ne Prva proleterska brigada. Tito je bio taj koji je nagrađen, a u svom govoru upozoravao je na potrebu jačanja SKJ.¹⁷⁸ Ono što je, u najmanju ruku čudno, jeste da na ovakvom događaju nije prisustvovao Konstantin Popović Koča, prvi komandant Prve proleterske brigade. On je zbog svoje iskazane podrške liberalima u Srbiji postao nepoželjan na obilježavanju 30-godišnjice brigade.¹⁷⁹ Iako je ovaj slučaj vezan za politička dešavanja u Srbiji, pokazuje kako je SUBNOR bio homogena organizacija i da je zapravo jedini „nedodirljiv“ bio Josip Broz Tito, dok su ostali članovi morali biti pokorni SK i ideji uz koju je SUBNOR pristajao sve vrijeme.

Kozaračka regija je 1972. godine postala centar okupljanja i obilježavanja bitnih događaja iz NOR-a na prostoru Bosne i Hercegovine. Naime, 1972. godine bilo je nekoliko bitnih jubileja koje je SUBNOR obilježavao. Prije svega, bila je to 30-godišnjica Bitke na Kozari, a 30-godišnjica je iskorištena za svečano otvaranje monumentalnog spomenika i Muzeja na Mrakovici uz prisustvo Josipa Broza Tita.¹⁸⁰ Izgradnja ovog spomen-kompleksa uzimala se 1970-ih kao jedan od najboljih pokazatelja uspješne saradnje omladine i boraca jer su oni zapravo dali najveći doprinos u prikupljanju sredstava, pripremi i izgradnji spomenika.¹⁸¹ Pored Bitke na Kozari, obilježavale su se 30-godišnjice formiranja krajiških brigada i Jugoslavenskog ratnog zrakoplovstva.¹⁸²

Jedno od značajnih i velikih narodnih okupljanja i proslava koje su se održavale u Bosni i Hercegovini je bilo jubilarno obilježavanje 30-ogodišnjice Desanta na Drvar 1974. godine. Cjelokupna proslava ovog događaja imala je niz tačaka i opširan program, ali u prvi plan izdvajaju

¹⁷⁷ AJ. 297-134. *Pomoć za uređenje Muzeja Prve proleterske brigade u Rudom*. 1.

¹⁷⁸ „Radnička klasa – snaga Jugoslavije“, *Oslobođenje*, 22. decembar 1971. godine. 3.

¹⁷⁹ Perović, L.(2015). *Dominantna i neželjena elita*. Drugo izdanje. Beograd: Dan Graf, 251.

¹⁸⁰ „Na Kozari centralna proslava“, *Četvrti juli*, 4. april. 1972. godine. 3.

¹⁸¹ AJ.297-122. *Deseta sednica Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija Saveznog odbora SUBNOR Jugoslavije. Borci i omladina u razvijanju revolucionarnih tradicija*. 4.

¹⁸² U maju 1942. godine su Rudi Čajevac i Franjo Kluz sletjeli na Kozaru sa prvim partizanskim avionima i na taj način, više simbolično, začeli jugoslavensku avijaciju.

se dvije, a to su narodni miting, gdje su se stanovnicima Drvarskog kraja i drugim posjetiteljima obratili najviši državni predstavnici i učesnici NOR-a zajedno sa Titom.¹⁸³ Međutim, ono što je privlačilo mnogo više pažnje za 50.000 posjetitelja jeste rekonstrukcija Desanta na Drvar, koju su izvele jedinice JNA u sklopu vojne vježbe „Drvar 74“.¹⁸⁴ Ovakva proslava uklapala se u težnje SUBNOR-a da se u obilježavanje NOR-a unesu određeni noviteti kako bi se razbila postojeća monolitnost u tim aktivnostima.

Veliki značaj za SUBNOR imala je jubilarna tridesetogodišnjica oslobođenja i pobjede nad fašizmom. Kao organizator proslava imenovan je SSRN, koji je trebao imenovati Odbor za proslavu, ali su iz SUBNOR-a dolazile mnogobrojne upute. SUBNOR je tražio da se 1975. godine svi događaji obilježavaju u znaku oslobođenja i pobjede nad fašizmom, a da se ističu dostignuća i ostvarenja samoupravnog socijalizma u duhu Desetog kongresa SKJ i novog Ustava.¹⁸⁵ Smatralo se da je dovoljna Vojna parada 14. i 15. maja 1975. godine kao neki vid centralne proslave „naroda i narodnosti“, a u suštini se promovirao način proslava na najnižoj razini, gdje su upravo općine, škole i druge radne i društveno-političke organizacije bile slobodne da definišu svoje programe proslava.¹⁸⁶ Ono što se treba posebno istaći jeste da je SUBNOR dao prijedlog o „informativno-propagandnom delovanju prema inostranstvu“, a to se planiralo postići pisanjem raznih brošura i monografija s ciljem isticanja uloge Jugoslavije u pobjedi nad fašizmom, o socijalističkoj izgradnji i napretku zemlje, isticanje uspjeha na međunarodnom planu, prikazivanje filmova s tematikom NOR-a u inostranstvu i sl.¹⁸⁷

Od političkih događaja NOR-a, čije su se jubilarne godišnjice proslavljale početkom 1970-ih, izdvajaju se one najbitnije, a to su u prvom redu zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. S posebnom pažnjom organiziralo se Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. Održana je svečana sjednica u prisustvu mnogobrojnih preživjelih vijećnika AVNOJ-a, a Tito je poručio da su odluke donesene na tom zasjedanju bile temelj socijalističkog sistema i da su dosljedno provođene.¹⁸⁸ S druge strane, proslava Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, koja je historijski vezana za Mrkonjić-

¹⁸³ „Pobeda vojske i naroda“, *Četvrti juli*, 9. april 1974. godina. 6.

¹⁸⁴ „Čuvajte slavne tradicije NOR-a i bratstvo i jedinstvo naših naroda“, *Četvrti juli*, 4. juni 1974. godine. 9.

¹⁸⁵ AJ. 297-134. *Obeležavanje 30-godišnjice oslobođenja Jugoslavije i pobjede nad fašizmom*. 2.

¹⁸⁶ AJ. 297-134. *Obeležavanje 30-godišnjice oslobođenja Jugoslavije i pobjede nad fašizmom*. 4.

¹⁸⁷ AJ. 297-134. *Obeležavanje 30-godišnjice oslobođenja Jugoslavije i pobjede nad fašizmom*. 6.

¹⁸⁸ „Svečano proslavljena 30-godišnjica Drugog zasjedanja AVNOJ-a“, *Oslobođenje*, 30. novembar – 1. i 2. decembar 1973. godine, 2.

Grad, centralno je obilježena u Sarajevu 1973. godine.¹⁸⁹ Centralna proslava se drugi i treći dan ipak premjestila u Mrkonjić-Grad kao historijsku lokaciju, gdje je otvoren Spomen-dom ZAVNOBiH-a i otkrivena bista prvom predsjedniku ZAVNOBiH-a.¹⁹⁰

Politički sukobi su se, u određenim okolnostima početkom 1970-ih godina, prenosili na obilježavanja glavnih vojno-političkih događaja iz NOR-a, što se najviše manifestiralo u nedolascima pojedinih značajnih ličnosti iz NOR-a na proslave, njihovim marginaliziranjem u javnom prostoru, posebno u medijima, otežavan im je publicistički rad i druge vrste djelovanja. Iako je u SUBNOR-u bila dominantna linija odbacivanja svih „prestupnika“, linija koja je apsolutno poslušno prihvatila odluke Partije o odstranjivanju svih nepoželjnih elemenata iz SKJ, pa makar oni bili i neki od najzaslužnijih učesnika NOR-a, postojali su i oni koji su bili malo blaži u tim sukobima. Nakon Sedmog kongresa, za predsjednika Saveznog odbora SUBNOR-a izabran je Kosta Nađ koji je na drugoj sjednici CK SKJ dio svog govora posvetio upravo onim odbačenim borcima i komunistima, te je istakao da je potrebno da se „borimo za svakog od tih naših drugova, i ponašamo onako kako smo se ponašali u oružanom dijelu naše revolucije, kada smo vodili borbu za svakog čovjeka“.¹⁹¹ On je isticao da je taj put „borbe za svakog čovjeka“ daleko teži, ali isto tako i korisniji za cjelokupan pokret te da se treba ostaviti mogućnost povratka u SKJ ukoliko to, oni koji su odstranjeni, djelima i zasluže.¹⁹²

U drugoj polovini 1970-ih godina postojalo je određeno zadovoljstvo radom SUBNOR-a na polju njegovanja tradicija NOR-a. Na sjednici RO SUBNOR-a BiH početkom 1976. godine napravljena je rekapitulacija prethodnog perioda rada organizacije u kojoj je istaknuto da su ostvareni gotovo svi predviđeni zadaci.¹⁹³ Kada je u pitanju njegovanje tradicija NOR-a, onda se može reći da je suradnja sa SSRN-om i Savezom socijalističke omladine dala određene uspjehe na „podruštvljavanju i osavremenjivanju akcija“, a da je izdavačka djelatnost na temu NOR-a bila zadovoljavajuća kao i stvaralačka djelatnost omladine.¹⁹⁴ Iako su sve to podaci koji proizlaze iz SUBNOR-a i koji pozitivno ocjenjuju rad ove organizacije, početkom 1970-ih godina oni se u

¹⁸⁹ „Počele svečanosti“, *Oslobođenje*, 21. novembar 1973. godine. 1.

¹⁹⁰ „Počele svečanosti“ *Oslobođenje*, 21. novembar 1973. godine. 1.

¹⁹¹ „Iz izlaganja druga Koste Nađa, predsednika Saveznog odbora SUBNORJ na drugoj sednici CK SKJ“, *Četvrti juli*, 4. mart 1975. godina. 2.

¹⁹² „Iz izlaganja druga Koste Nađa, predsednika Saveznog odbora SUBNORJ na drugoj sednici CK SKJ“, *Četvrti juli*, 4. mart 1975. godina. 2.

¹⁹³ „Bogata i plodna aktivnost SUBNOR BiH“, *Četvrti juli*, 13. januar 1976. godine. 4.

¹⁹⁴ „Bogata i plodna aktivnost SUBNOR BiH“, *Četvrti juli*, 13. januar 1976. godine. 4.

ovom slučaju ne mogu u potpunosti prihvatiti. Iako je vidljivo da je u odnosu na 1960. godine u obilježavanju NOR-a uneseno dosta noviteta monumentalnošću spomenika, pa čak i na proslavama u vidu simuliranja vojnih operacija i drugih oblika koji su spominjani, pokazuje se da to ni unutar SUBNOR-a nije bilo dovoljno. Na Osmom kongresu (1978. godine) ponavljaju se upute koje su gotovo identične onim sa Sedmog kongresa i kojima se nastojala stvoriti jedna nova koncepcija obilježavanja NOR-a.¹⁹⁵

5. 1 Obilježavanje Bitke na Sutjesci tokom 1970-ih godina

Bitka na Sutjesci ili „Peta neprijateljska ofanziva“ najpoznatija je bitka Drugog svjetskog rata koju su vodile jedinice NOP-a i u tumačenju SUBNOR-a bila je uvjerljivo najvažnija bitka NOR-a. Međutim, takvu poziciju ova bitka nije uživala uvijek. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata ona je ulazila u krug od nekoliko bitnih vojnih i političkih događaja. Ovako privilegirani status ovoj bici SUBNOR je dodijelio naknadno. Veliki značaj u tom procesu imalo je formiranje Državnog odbora za obilježavanje događaja iz NOR-a 1952. godine, na čijem čelu se nalazio Aleksandar Ranković, a uz saradnju s Glavnim odborom SUBNOR-a trebale su se donositi sve ključne odluke.¹⁹⁶ To što se prva jubilara proslava Sutjeske nije obilježavala kao događaj saveznog značaja i pompozno kao neke kasnije proslave, ima velike veze s tim da je Odbor Sutjesku primijetio kao izuzetno značajno mjesto tek 1954. godine.¹⁹⁷ Naime, Sutjeska je bila jedan od najtragičnijih događaja za NOP, u kojem je stradalo više od 6.000 boraca, među kojima i mnogi istaknuti borci i rukovodioci pokreta, ali ono što je bilo mnogo važnije za SK i SUBNOR jeste činjenica da su jedinice koje su se borile na Sutjesci bile izuzetno mješovitog karaktera, tako da se ovo mjesto najbolje uklapalo kao reprezentativna tačka „bratstva i jedinstva“.

Već je ranije u radu bilo govora o obilježavanju Sutjeske do 1960-ih godina, ali nijedno rješenje nije bilo odgovarajuće, pa se sredinom 1960-ih godina pitanje konačnog obilježavanja Sutjeske ponovo pokrenulo. Bilo je jasno da se ovako bitnom mjestu sjećanja mora, u skladu sa savremenim mogućnostima i težnjama pri obilježavanju značajnih događaja, podići

¹⁹⁵ Osmi kongres Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije. (1978). Savezni odbor SUBNOR Jugoslavije, 74.

¹⁹⁶ Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja*, 151-152.

¹⁹⁷ Karge. (2014). *Sjećanje u kamenu*, 141.

reprezentativan spomenik koji će se skladno ukomponirati u spomen-kompleks posvećen bici. Izgradnja spomen-kompleksa na Tjentištu počela se pripremati 1964, a radovi su počeli 1968. godine na osnovu Saveznog zakona o izradi memorijalnog kompleksa na Tjentištu i uz odobrenje Josipa Broza Tita.¹⁹⁸

Proces izgradnje spomen-kompleksa na Tjentištu bio je daleko složeniji od podizanja samog spomenika. Prije svega, potrebno je naglasiti da je jedna od osnovnih vodilja, pored želje da se trajno obilježi mjesto Bitke na Sutjesci, bilo i nastojanje da se iskoriste turistički potencijali područja Sutjeske. Zbog toga se SUBNOR krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina intenzivno zalagao za izgradnju infrastrukture koja bi omogućila ili olakšala dolazak i boravak velikog broja posjetitelja, ali i turista na područje Sutjeske.¹⁹⁹ Također, u SUBNOR-u je poduzet niz aktivnosti kako bi najznačajniji projekat ove organizacije bio i promoviran na adekvatan način, a jedna od tih aktivnosti bila je izdavanje monografije „Tjentište – Dolina heroja“.²⁰⁰ Izgradnju i uređenje prostora Sutjeske pomagalo je, u sklopu radnih akcija, oko 20.000 djevojaka i mladića iz Bosne i Hercegovine, a predsjednik Savjeta radne akcije bio je narodni heroj Vlado Šegrt.²⁰¹ Njihov zadatak bio je da na području Tjentišta grade omladinski dom, vještačko jezero, sportske terene i druge pomoćne objekte. Ova akcija je prepoznata kao izuzetno bitna za razvijanje i njegovanje tradicija NOR-a, pa su u SUBNOR-u insistirali da se obezbijedi dovoljan broj predavača koji će se redovno obraćati omladincima na radnoj akciji i držati im određeni vid predavanja i interaktivnih razgovora o događajima iz NOR-a.²⁰²

Za izgradnju spomenika na Tjentištu bio je zadužen Miodrag Živković nakon što je zbog kratkog vremenskog roka od gradnje odustao Bogdan Bogdanović, dok je Krste Hegedušić dobio zadatak da u informacionom centru kroz panoramske slike likovno prikaže Bitku na Sutjesci.²⁰³ Uključivanje ovakvih umjetnika također pokazuje koliko važnosti je poklanjano uređenju ovog spomen-kompleksa. Međutim, postojali su i značajni propusti koji su doveli u pitanje završetak radova. Pored inflacije ozbiljnu finansijsku prijetnju stvarale su i pripreme promjene Ustava koje

¹⁹⁸ AJ. 297-80. *Magnetofonske beleške sa sastanka Komisije SO SUBNORJ za negovanje tradicija 21. novembar 1972.* 7/2 MA.

¹⁹⁹ AJ. 297-111. *Izgradnja memorijalnog kompleksa Bitke na Sutjesci, na Tjentištu.* 7. novembar 1972. 1.

²⁰⁰ AJ. 297-111. *Izgradnja memorijalnog kompleksa Bitke na Sutjesci, na Tjentištu.* 7. novembar 1972. 3.

²⁰¹ „Legendarna Sutjeska – poprište omladinskog rada“, *Četvrti juli*, 1, mart. 1970. godine. 9

²⁰² „Legendarna Sutjeska – poprište omladinskog rada“, *Četvrti juli*, 1, mart. 1970. godine. 9

²⁰³ Karge. (2014). *Sjećanje u kamenu*, 154.

su podrazumijevale i promjenu u finansiranju, pa je u SUBNOR-u postojala ozbiljna bojazan da će sredstava iz Federacije kojima se gradio spomen-kompleks kasniti ili čak neće biti isplaćena jer je gradnja trajala previše dugo.²⁰⁴

Obilježavanje Sutjeske je 1970-ih godina imalo dvije vrlo bitne proslave. Prva je bila 1971. godine kada je na tridesetogodišnjicu Revolucije u prisustvu Josipa Broza Tita svečano otkriven spomenik koji još nije bio dovršen.²⁰⁵ Međutim, mnogo važnijom ispostavila se proslava tridesetogodišnjice Bitke. Organizacija ove proslave trebala je biti mnogo jednostavnija od proslave 1971. godine, ali su problemi nastali već kod odabira organizatora. Unutar SUBNOR-a su se pojavila mišljenja kako ova organizacija ne bi trebala prihvatiti ulogu organizatora ove proslave, odnosno da borci ne bi trebali organizirati proslavu bitke koju su sami vodili, barem ne tako bitnu, jubilarnu proslavu. Stoga je prijedlog SUBNOR-a bio da se tom poslu potpuno posveti SSRN Jugoslavije kao najšira društveno-politička organizacija u državi. Međutim, odugovlačenja i pregovori o tome ko će biti organizator otišli su predaleko i u jednom trenutku su ugrozili izvodivost bilo kakve proslave. Stoga je Predsjedništvo, zajedno sa Komisijom za njegovanje tradicija NOR-a, na sebe preuzelo formiranje Odbora za proslavu, radnog odbora, izradu plana proslave i obezbjeđivanje materijalnih sredstava za proslavu.²⁰⁶ Odbor za proslavu konstituiran je 22. maja 1973. godine i u njegov sastav (32 člana) ulazili su predstavnici svih društveno-političkih organizacija i JNA, a za predsjedavajućeg je imenovan Marijan Cvetković.²⁰⁷

SUBNOR je u planovima za proslavu nastojao uvrstiti što više različitih opcija kako bi se program proslave učinio jedinstvenim. Tako su, u duhu saradnje SUBNOR-a sa Savezom omladine, objavili konkurs za najbolje radove o temi NOB-a i revolucije. Pokazatelj da je ova saradnja bila uspješna jeste prikupljanje ukupno preko 2000 radova različite vrste, od kojih su najbolji nagrađeni prilikom proslave na Sutjesci.²⁰⁸ Za obilježavanje tridesetogodišnjice sve republičke i mjesne organizacije dobile su upute da aktivnosti u vezi s obilježavanjem započnu još u maju, da u proslavi učestvuju sve društveno-političke organizacije, JNA, obrazovne i kulturne ustanove, razna udruženja i sportski klubovi, te da oblici proslave budu što različitiji i

²⁰⁴ Karge. (2014). *Sjećanje u kamenu*, 158.

²⁰⁵ „Legendarna Sutjeska – poprište omladinskog rada“, *Četvrti juli*, 1, mart. 1970. godine. 9.

²⁰⁶ AJ. 297-122. *Proslava tridesetogodišnjice Bitke na Sutjesci*. 3.

²⁰⁷ AJ. 297-122. *Proslava tridesetogodišnjice Bitke na Sutjesci*. 4.

²⁰⁸ AJ. 297-122. *Informacija o zajedničkoj aktivnosti Saveza boraca i Saveza omladine BiH*. 1.

inovativniji.²⁰⁹ Jedna od najvažnijih aktivnosti SUBNOR-a pri obilježavanju događaja iz NOR-a bila je stalna praksa da se posjete roditelji palih boraca. U SUBNOR-u su bili složni da se na svečanu proslavu pozovu svi preživjeli borci kojima će biti obezbijedeno sve potrebno, kao i predstavnici republika, a tražilo se i da bude izvršen pritisak na sredstva masovnog informiranja da svoj fokus stave na proslavu.²¹⁰

Najveći spektakl proslave tridesetogodišnjice Bitke na Sutjesci bila je premijera filma Stipe Delića „Sutjeska“. U SUBNOR-u je postojala zabrinutost o toj projekciji iz dva razloga. Prvi je bio kako sprovesti u djelo takvu projekciju jer je bilo potrebno obezbijediti ogroman broj sjedećih mjesta za borce koji su trebali prisustvovati projekciji filma. Drugi razlog bio je taj što su u SUBNOR-u znali da će kod velikog broja boraca pojedini dijelovi filma izazvati negodovanje, jer mnogi detalji u filmu nisu odgovarali onome što se sredinom 1943. godine dešavalo na Sutjesci.²¹¹

Predstavnici SUBNOR-a su 14. juni proglasili kao „Dan Bitke na Sutjesci“, a na taj dan bi se u svim školama i JNA trebao održati „opštejugoslavenski čas istorije, socijalističkog patriotizma i etike revolucije“.²¹² To je bilo u skladu s datumom dešavanja koja su se obilježavala, ali je ovaj potez obavezivao ustanove da dio dana posvete sjećanju na Sutjesku. Ipak, SUBNOR ovaj događaj nije obilježavao u vrijeme kada se on i događao, nego 4. jula. Kako je tridesetogodišnjica imala veći program, obilježavala se 3. i 4. jula. Ovdje je riječ o spajanju dva značajna datuma Dana boraca i obilježavanja Sutjeske. Karge u tome sasvim ispravno primjećuje da su u SUBNOR-u kroz pomjeranje datuma proslave Bitke na Sutjesci pronašli mehanizam kako da na tu proslavu dolaze svi borci NOR-a, čak i oni koji nisu ratovali na Sutjesci. Podrazumijevalo se da će borci dolaziti na centralnu proslavu Dana boraca gdje god se ona održavala, a to se idealno uklapalo u proces pravljenja Sutjeske kao centralnog mjesta sjećanja na NOR. To je praktikovano od 1958. godine, što se poklapa s vremenom u kojem je politička elita odlučila od Sutjeske napraviti najznačajnije jugoslavensko mjesto sjećanja. Kako Karge navodi, do 1958. godine Sutjeska je imala uglavnom karakter sjećanja na poginule borce i bila je mjesto na kojem su se okupljale porodice poginulih, preživjeli borci i stanovništvo iz okolnih područja.²¹³

²⁰⁹ AJ. 297-122. *Deveta sednica Komisije za njegovanje revolucionarnih tradicija SUBNOR J. 2.*

²¹⁰ AJ. 297-122. *Proslava tridesetogodišnjice Bitke na Sutjesci. 5.*

²¹¹ AJ. 297-122. *Magnetofonske beleške sa sednice Komisije SUBNORJ za tradicije Beograd. 3/1 MV.*

²¹² AJ. 297-111. *Izgradnja memorijalnog kompleksa Bitke na Sutjesci, na Tjentištu. 4.*

²¹³ Karge. (2014). *Sjećanje u kamenu*, 148.

Kao što je već spomenuto, proslava tridesetogodišnjice trajala je 3. i 4. jula. Za prvi dan proslave predviđen je dolazak boraca i gostiju, nastup orkestra „Doma JNA“ iz Beograda i projekcija filma „Sutjeska“. Za 4. juli predviđeno je polaganje vijenaca, smotra preživjelih boraca i druge sportske i kulturne aktivnosti za učesnike proslave.²¹⁴ Izvještaji i informacije koje su dostupne o organizaciji ove proslave ukazuju na to da je podignuta na najviši nivo i da se pazilo da svaki segment bude ostvaren besprijekorno, između ostalog jer je potvrđen i dolazak Tita, ali i zbog toga što se o ovom događaju planiralo obavještavati i inostranstvo, kako putem medija tako i kroz strane zvanice, uglavnom predstavnike boraca iz drugih zemalja antifašističke koalicije koji su prisustvovali proslavi.²¹⁵ Koliko zahtjevno je za SUBNOR bilo organizirati ovu proslavu, možda najbolje pokazuju podaci da je na Tjentištu tokom 3. i 4. jula boravilo više od 100.000 ljudi, a samo filmsku projekciju gledalo je oko 35.000 ljudi.²¹⁶

Kakav je značaj za SUBNOR imala proslava Sutjeske i šta su oni nastojali postići njom, najbolje oslikavaju riječi iz izvještaja o proslavi u kojem stoji da je „Sutjeska još jedanput veličanstveno i na dostojanstven način doživjela svoj jubilej i uputila nove poruke sadašnjim i budućim pokoljenjima da i dalje jačaju i njeguju bratstvo i jedinstvo svih naroda i narodnosti i da tekovine revolucije i dalje ugrađuju u temelje samoupravnog socijalističkog društva“.²¹⁷ Ono što je za SUBNOR bilo najvažnije jeste da spomen-kompleks na Tjentištu u budućnosti bude centralno mjesto jugoslavenskog sjećanja, pravi reprezent ideje „bratstva i jedinstva naroda i narodnosti“, te da bude uspješan izvršitelj njegovanja tradicija NOR-a, posebno u suradnji sa omladinom Jugoslavije. Učinkom su u SUBNOR-u bili zadovoljni već 1972. godine, što se pravdalo posjećenošću spomen-kompleksa koji je posjetilo preko 74.000 omladinaca boraveći na Tjentištu duže od 24 časa.²¹⁸

²¹⁴ AJ. 297-122. *Informacija o jubilarnoj proslavi 30-godišnjice Bitke na Sutjesci*. 1.

²¹⁵ AJ. 297-122. *Informacija o jubilarnoj proslavi 30-godišnjice Bitke na Sutjesci*. 2.

²¹⁶ AJ. 297-122. *Informacija o jubilarnoj proslavi 30-godišnjice Bitke na Sutjesci*. 5.

²¹⁷ AJ. 297-122. *Informacija o jubilarnoj proslavi 30-godišnjice Bitke na Sutjesci*. 7.

²¹⁸ AJ. 297-80. *Magnetofonske beleške sa sastanka Komisije SO SUBNORJ za negovanje tradicija*. 8/2 MA.

6. Zaključak

Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata u svom djelovanju veliku pažnju posvećivao je njegovanju tradicija Narodnooslobodilačkog rata. To pitanje je bilo vrlo bitno za boračku populaciju, ali još bitnije za socijalistički režim koji je svoje temelje izgrađivao na tekovinama NOR-a i „bratstvu i jedinstvu“ naroda koje je, kako se stalno ponavljalo u zvaničnoj retorici, „izgrađivano u NOR-u“. Njegovanje ratnih i revolucionarnih tradicija nije se predstavljalo kao proces koji je završen, nego kao nešto što traje i što se prožima kroz život svakog borca NOR-a, ali i ostalih „progresivnih“ građana Jugoslavije. Sjećanje na rat bilo je od krucijalnog značaja za vladajuće strukture koje su na sve načine zadržavale „svoje pravo“ da jedine interpretiraju događaje iz prošlosti.

Obilježavanje NOR-a se odvijalo na različite načine, uglavnom kroz aktivnosti SUBNOR-a, a s tim procesom započinje se po samom završetku Drugog svjetskog rata. Jedan od najreprezentativnijih načina obilježavanja NOR-a bila je izgradnja spomenika. Ona se mijenjala s vremenom, pa ju je na samom početku karakterizirala stihijska, nekontrolirana i izuzetno brojna gradnja spomen-obilježja. Već 1960-ih godina detektirani su problemi unutar SUBNOR-a pa se pooštavaju kriteriji za izgradnju spomenika, a težilo se stvaranju kvalitetnijih, s određenom umjetničkom vrijednošću. Do uočljivijih i značajnih promjena u obilježavanju NOR-a kroz spomenike u Bosni i Hercegovini dolazi 1970-ih godina. Tada je produkcija spomenika značajno smanjena, ali se grade monumentalni spomenici u cilju obilježavanja najznačajnijih mjesta iz historije NOR-a, poput Sutjeske, Kozare i Makljena.

Proslavljanje značajnih datuma je imalo vrlo bitnu ulogu u socijalističkom jugoslavenskom društvu. To su bile idealne prilike da se uz prisustvo desetina hiljada boraca i komunista te na ogromnim narodnim zborovima pokažu jedinstvo, zajednički revolucionarni duh i ostvarena homogenizacija društvenih masa. U takvim prilikama su se upućivale jasne i snažne političke poruke. Unutar SUBNOR-a najveći interes pokazivao se za proslavljanje vojnih događaja kao što su bili: Dan boraca, Dan Ustanka, Dan JNA, Igmanski marš, Kozara, Neretva i Desant na Drvar. Od političkih praznika u Bosni i Hercegovini najviše pažnje SUBNOR je posvećivao AVNOJ-u i ZAVNOBiH-u. Od svih događaja posebno mjesto zauzimalo je proslavljanje Bitke na Sutjesci. Ona je određena kao najreprezentativnije mjesto svejugoslavenskog sjećanja i, prema tome, morala

se na takav način i obilježavati. Sutjeska je bila mjesto gdje su se zajedno borile jedinice NOP-a iz svih kasnijih republika, a potpuni efekt jugoslavenskog mjesta sjećanja SUBNOR je postigao tako što se obilježavanje Sutjeske od 1958. godine odvijalo na Dan boraca, četvrti juli, pa su svi borci dolazili na proslavu jednako kao i učesnici Bitke.

Društveno-politički kontekst nije mogao utjecati na promjene u obilježavanju NOR-a kroz spomenike, ali su politički sukobi i pokušaji revizije ratne prošlosti utjecali na proslavljanje i komemoriranje ratnih događaja. Iako je SKJ krajem 1960-ih i početkom 1970-ih vodio liberalniju politiku koja je iznjedrila određene vrlo bitne društvene promjene, partijski aparat nikada nije imao namjeru izgubiti kontrolu nad svim društvenim procesima. To se pokazalo u slučaju pokušaja preispitivanja ratne prošlosti, kako unutar SK tako i u historiografiji, te je bilo sasvim jasno da se ocjene rata i revolucije ne mogu davati bez saglasnosti SKJ. Na takvim stavovima Partije vjerno je svoje djelovanje provodio SUBNOR, naročito nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ, koja je na svojevrsan način glorificirana i postala glavni putokaz SUBNOR-u za daljnje djelovanje. Isključivanja pojedinih boraca iz SK bila su praćena isključivanjem i iz SUBNOR-a. Partijske kazne i opomene, za one koji su ih dobijali, značile su udaljavanje s vodećih pozicija unutar SUBNOR-a, uskraćivanje medijskog prostora i bilo kakvog djelovanja te marginaliziranje prilikom svećanih komemoracija i sl.

Kako se pristup ratnoj prošlosti nije mijenjao unutar SKJ, tako se nije mijenjao ni u SUBNOR-u. Ono što se može okarakterizirati kao promjena jeste još čvršći pristup u održavanju i proslavljanju službenog diskursa o ratnoj prošlosti u kojem se NOR predstavljao kao epopeja, „najslavniji dio historije naših naroda“.

7. Bibliografija:

7.1 Neobjavljeni izvori:

1. Arhiv Jugoslavije (AJ)
Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije
2. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH)
Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine

7.2 Objavljeni izvori:

1. Nađ, K. (1978). *Uvek okrenuti budućnosti. Izvodi iz govora između VII i VIII kongresa SUBNOR-a*. Beograd: Četvrti juli.
2. *Sedmi kongres SUBNOR Jugoslavije*. (1974). Beograd: Četvrti juli.
3. *Osmi kongres Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*. (1978). Savezni odbor SUBNOR Jugoslavije.

7.3 Štampa:

1. *Crvena zvezda*
2. *Četvrti juli*
3. *Oslobođenje*

7.4 Literatura:

1. Asmann, J. (2008). *Kulturno pamćenje*. Tuzla – Zenica. Biblioteka tekst.
2. N. Babić, ur. (1974). *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*. Beograd: Rad.

3. Bandžović, S. (2017). *Ideja i iskustvo. Jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija*. Sarajevo.
4. Bergholz, M. (2011). „Čudna šutnja. Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu“. *Historijska traganja*, br. 8.
5. Bergholz, M. (2006). „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine“. u: H. Kamberović, ur., *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, prvo izdanje. Sarajevo: Institut za istoriju.
6. Čusto, A. (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. – komparativna analiza*. Sarajevo: Institut za istoriju.
7. Čusto, A. (2008). „Kolektivna memorija grada – Vječna vatra i Spomen-park Vraca“. *Historijska traganja*, br. 1.
8. Diskusija o knjizi dr. Rasima Hurema: *Kriza NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Svjetlost, Sarajevo 1972. (str. 322). *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 11-12. Sarajevo, 1975-1976.
9. Donia, R. i Fine, J. (2011). *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija. Drugo izdanje*. Sarajevo: Institut za istoriju.
10. Dupanović, D. (2017). „Političke posljedice zemljotresa u Bosanskoj krajini 1969. godine“. u: Amir Duranović ur., *Poplava, zemljotres, smog: Prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
11. Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX st.* Sarajevo: Sejtarija.
12. Harrington, S. (2014). „The politics of memory: the face and the place of the Sarajevo Assassination“. *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 43.
13. Horvatinčić, S. (2017). *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – Prijedlog tipologije*. Doktorska disertacija odbranjena na Sveučilištu u Zadru.
14. Horvatinčić, S. (2014). „Spomenici posvećeni radu i radničkom pokretu u socijalističkoj Jugoslaviji“. *Etnološka tribina*, br. 37.
15. Höpken, W. (2008). „Between Memory Politics and Mourning. Remembering World War II in Yugoslavia“. U: C. Sighele i F. Vanoni, ed., *Bad Memories. Sites, symbols and narrations of the wars in the Balkans*. Rovereto: Osservatorio Balcani e Caucaso.

16. Hurem, R. (2016). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*. Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNGZ – University Press.
17. Hurem, R. (1972). *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1942. i početkom 1942. godine*. Sarajevo: Svjetlost.
18. Ignjatović, A. i Manojlović Pintar, O. (2008). „Redefinisanje sećanja“. *Helsinkička povelja*, br. 115-116.
19. Išek, T. (2006). „Slučaj Pašage Mandžića paradigma težine traganja za povijesnom istinom“. u: H. Kamberović, ur., *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, prvo izdanje. Sarajevo: Institut za istoriju.
20. Jukić, M. (2006). „Prilog poznavanju ustanova: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1947-1992)“. *Arhivski vjesnik*, br. 49, 2006.
21. Kamberović, H. (2017). *Džemal Bijedić - politička biografija*. Drugo izdanje. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
22. Kamberović, H. (2014). „Das Gedanke an den Ersten Weltkrieg in Bosnien und Herzegowina“. U: *Der Erste Weltkrieg: zwischen nationalgeschichtlichem Paradigma, populärer Erinnerungskultur und europäischer Integration*. Kassel: Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge.
23. Kamberović, H. (2012). „Bura oko 1941. – Na marginama jedne polemike. U: H. Kamberović“. ur., *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Sarajevo: Institut za istoriju.
24. Kamberović, H. (2011). *Hod po trnju*. Sarajevo: Institut za istoriju.
25. Kamberović, H. (2006). „Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini, u: H. Kamberović“. ur., *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, prvo izdanje. Sarajevo: Institut za istoriju.
26. Karačić, D., Banjeglav, T. i Govedarica, N. (2012). *Re: Vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo. Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije – Friedrich Ebert Stiftung.
27. Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*. Drugo izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek.
28. Ključić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Helsinkički odbor za ljudska prava u Srbiji. Beograd.

29. Katz, V. (2014). „Ideological use of the memorial plaques dedicated to Gavrilo Princip in the upbringing and education of generations of youth in Bosnia and Hercegovina“. *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 43.
30. Madžar, V. (2013). „Zapamćena i iznova odigrana. Narodnooslobodilačka borba u filmovima baziranim na istinitim događajima“. *Jugolink. Pregled postjugoslovenskih istraživanja*.
31. Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*. Beograd. Čigoja.
32. Mikulić, B. (1975). *Za šta, a protiv čega*. Sarajevo: Oslobođenje.
33. Mirković, I. (1987). *Borci NOR Jugoslavije i njihova organizacija*. Beograd. Četvrti juli.
34. Miterauer, M. (2003). *Milenijumi i druge jubilarne godine: zašto proslavljamo istoriju?* Drugo izdanje. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
35. Mitrović, M. (2006). „Proslave i slavlja u Srbiji 1945. godine“. *Tokovi istorije*, 3/2006.
36. Morača, P., Bilandžić, D. i Stojanović, S. (1976). *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Drugo izdanje. Beograd: Rad.
37. Morača, P. (1974). „O jednoj interpretaciji razvitka NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine“. U: N. Babić, ur., *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*. Beograd: Rad.
38. Perović, L.(2015). *Dominantna i neželjena elita*. Drugo izdanje. Beograd: Dan Graf.
39. Redžić, E. (1998). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: GIK „Oko“ i ANUBiH.
40. Ferhadbegović, S. (2012). „Ustanak, Narodnooslobodilačka borba, bratoubilački rat: 1941. godina u filmovima „Major bauk“ i „Glupi barut““. u: H. Kamberović, ur., *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Sarajevo: Institut za istoriju.
41. Sarač-Rujanac, Dž. (2017). „Ustavna reforma i bosanskohercegovačko rukovodstvo koncem 1960-ih i početkom 1970-ih godina“. *Prilozi Instituta za historiju*. br. 46.
42. Sarač-Rujanac, Dž. (2015). *Politička djelatnost Branka Mikulića od 1965. do 1988. godine*. Doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Sarajevu.
43. Terzić, V. (1958). Bitka na Sutjesci. U: M. Đurović. *Sutjeska*. Prvo izdanje. Vojnoizdavački zavod JNA.
44. Vukmanović, S. (1971). *Revolucija koja teče. Memoari*. Beograd: Komunist.

7.5 Internet-stranice:

1. <http://gerusija.com/> 03. 06. 2018. Sovtić, N. *Samoupravljanje kao nulta institucija jugoslavenskog društva u socijalizmu*. Gerasija.

7.6 Film:

1. Gluvi barut (1990). SFRJ: Bahrudin Čengić.